

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

Кафедра загальноправових дисциплін

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

**з дисципліни «КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА, СВОБОДИ ТА
ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА»**

Для студентів юридичного
факультету

Дніпро – 2016

Конспект лекцій підготувала **Адашис Л.І.** – доцент кафедри загальноправових дисциплін юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Максакова Р. М., завідувач кафедри конституційного, адміністративного та трудового права Інституту управління та права Запорізького національного технічного університету, доктор юридичних наук, професор

Бостан С. К., професор кафедри теорії і історії держави і права Інституту права ім. В. Сташиса Класичного приватного університету, доктор юридичних наук, професор

Конспект лекцій обговорений та схвалений на засіданні кафедри загальноправових дисциплін юридичного факультету

“05” липня 2016 р.,
протокол № 23

«КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА»

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина та його структура
2. Тенденції конституційно-правового регулювання основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина
3. Принципи конституційно-правового статусу особи

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Букач В. Зміст конституційних політичних прав і свобод громадян // Право України. – 2001. – № 9. – С. 21-23.
2. Васильківська І. Монографія з проблем забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку України // Юридична Україна. – 2006. – №8. – С. 100-101.
3. Дашковська О.Р. Принципи поділу влади як гарантія політичної свободи людини і громадянина // Проблеми законності. – Харків, 1998. – Вип. 36.
4. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування: Пер. з англ. – К.: “АрТек”, 1997. – 624 с.
5. Дорошенко Ю. Політичний статус засобів масової інформації за системи поділу влади (На тлі посттоталітарних процесів) // Людина і політика. – 1999. – № 2. – С. 5-9.
6. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Вид. 2-ге. – Харків: Консум, 2001. – 464 с.
7. Кононенко О. Проблеми реалізації конституційного права громадян на збори, мітинги, походи і демонстрації // Право України. – 1998. – № 2. – С. 48-50.
8. Ліщина І. Регулювання реалізації рішень Європейського Суду з прав людини // Право України. – 2001. – № 5. – С. 42-43.
9. Лукаш Е.А. Природа конституційного права громадян на об'єднання в політичні партії // Проблеми законності. – Харків, 2001. – Вип. 48.
10. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – К.: Український центр правничих студій, 2000. – № 1. – 248 с.
11. Присяжнюк Т. Система Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав //

Право України. – 2006. – № 6. – С. 32-36.

12. Славроник В. Обеспечение конституционного права граждан на обращение // Юридический вестник. – 1999. – № 1. – С. 26-28.

13. Славкина Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод и национальные законодательства // Власть. – 2006. – № 6. – С. 29-34.

14. Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства і держави: Монографія / В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко, О.О. Гайдулін та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 702 с.

15. Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненням фізичних та юридичних осіб // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №2. – С. 67-69.

16. Тодика О.Ю. Конституційно-правове закріплення принципів участі громадян країн СНД у виборах // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №1 (20).

17. Трофименко Л. Політичні права жінки та їх реалізація // Юридический вестник. – 2000. – № 4. – С. 77-80.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Вивчити поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина та його структури, тенденції конституційно-правового регулювання основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, принципи конституційно-правового статусу особи.

ВСТУП

Питання про права і свободи громадянина є складовою частиною проблем фактичного становища особи в суспільстві й державі. Воно визначається не тільки юридичними нормами, а й іншими соціальними нормами і називається суспільним статусом особи. Відповідно правовий статус особи є лише частиною її суспільного статусу і стосується тільки її зв'язків з державою.

Юридичне оформлення фактичного становища індивіда реалізується різними шляхами і способами, з допомогою специфічних засобів. Воно починається з того, що людина визнається суб'єктом діючого в суспільстві права і наділяється при цьому правоздатністю, після чого вона може вступати у відповідні правовідносини. В історії розвитку цивілізації далеко не всі люди визнавалися суб'єктами права (наприклад, раби) або визнавалися лише частково (кріпаки).

I. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ЙОГО СТРУКТУРИ

Питання про права і свободи громадянина є складовою частиною проблем фактичного становища особи в суспільстві й державі. Воно визначається не тільки юридичними нормами, а й іншими соціальними нормами і називається суспільним статусом особи. Відповідно правовий статус особи є лише частиною її суспільного статусу і стосується тільки її зв'язків з державою.

Правовий статус – це юридична закріплене становище особи в державі й суспільстві.

Юридичне оформлення фактичного становища індивіда реалізується різними шляхами і способами, з допомогою специфічних засобів. Воно починається з того, що людина визнається суб'єктом діючого в суспільстві права і наділяється при цьому правоздатністю, після чого вона може вступати у відповідні правовідносини. В історії розвитку цивілізації далеко не всі люди визнавалися суб'єктами права (наприклад, раби) або визнавалися лише частково (кріпаки).

Є кілька видів правового статусу:

- 1) загальний, або конституційний, статус людини і громадянина;
- 2) спеціальний, або родовий, статус окремих категорій громадян;
- 3) індивідуальний статус, який характеризує стать, вік, сімейний стан тощо;
- 4) статус іноземців, осіб без громадянства, осіб з подвійним громадянством;
- 5) галузеві правові статуси (адміністративно-процесуальний, кримінально-процесуальний тощо).

Загальний правовий статус – це статус особи як громадянина держави, члена суспільства. Він визначається насамперед Конституцією держави і не залежить від різних поточних обставин, наприклад, сімейного стану, посади,

здійснюваних функцій. Цей статус є єдиним і однаковим для усіх, характеризується відносною статичністю, узагальненістю. Змістом такого статусу є головним чином ті права й обов'язки, які надані і гарантовані всім Конституцією. Сюди не входять численні суб'єктивні права і обов'язки, які постійно виникають залежно від трудової діяльності людей, характеру правовідносин, в які вони вступають, від інших чинників. Загальний правовий статус є базовим, вихідним для всіх інших. По ньому можна судити про характер, соціальну природу і ступінь демократичності суспільства. Він не може бути змінений без відома держави, законодавця.

Спеціальний, або родовий, статус відображає особливості становища окремих категорій громадян (наприклад, студентів, військовослужбовців, пенсіонерів, вузівських працівників, учителів, фермерів, селян, робітників, учасників війн тощо). Ці верстви населення на підставі конституційного статусу громадянина можуть мати додаткові права, обов'язки, передбачені законодавством.

Індивідуальний статус фіксує конкретику окремої особи (стать, вік, сімейний стан, виконувану роботу тощо). Цей статус рухомий, динамічний, він змінюється разом зі змінами, які відбуваються з особою в процесі її життєдіяльності.

Зазначені три статуси співвідносяться між собою як загальне, особливе і одиничне. Вони тісно взаємопов'язані, практично нероздільні. Загальний, тобто конституційний, правовий статус у всіх один. Спеціальних статусів багато, а індивідуальних – рівно стільки, скільки громадян.

Виходячи з цього можна зробити висновок, що правовий статус іноземця, особи без громадянства – це самостійні категорії. Але якщо вони формуються на основі правового статусу українського громадянства (за винятком іноземців, які мають дипломатичний статус), є підстави говорити про правовий статус особи в цілому.

У системі конституційного права України як галузі права особливе місце посідає інститут основ правового статусу особи, сутність якого викладена в

розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». У нормах цього розділу розкривається основоположний принцип конституційного ладу України, згідно з яким права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, встановлення і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Крім Конституції України, норми інституту основ правового статусу особи закріплені також у нормативно-правових актах поточного законодавства, в яких детальніше розкривається зміст і порядок реалізації основних прав та свобод людини і громадянина.

Цей конституційний інститут відображає найсуттєвіші засади, які встановлюють правовий статус людини в державі й суспільстві, принципи їх взаємовідносин. Конституційне право України виконує особливу роль у визначенні правового статусу людини і громадянина. До його предмета належить закріплення не всіх прав і свобод, обов'язків, а лише основ правового статусу особи, які складаються в сфері відносин суспільство – держава – особа. При цьому дані відносини мають основоположний характер і відбивають взаємний зв'язок суспільства, держави і особи.

Структуру конституційного статусу особи в Україні як інтегративного поняття утворюють такі елементи: 1) громадянство; 2) правосуб'єктність, яка включає в себе правоздатність і дієздатність; 3) основні права, свободи, законні інтереси і обов'язки; 4) правові принципи; 5) гарантії правового статусу, серед яких особливе значення має юридична відповідальність. Основу правового статусу особи складають її права, свободи, законні інтереси і обов'язки. В їх єдності вони є базою для інших прав і свобод, які мають людина і громадянин.

Природа конституційних прав і свобод людини визначається тим, що в якій би країні особа не проживала, вона перебуває під захистом світового співтовариства, а також держави, громадянином якої є. Стан свободи не дарується публічною владою, а належить людині від її народження і реалізується через суб'єктивні права, які мають природно-правовий характер, а тому є невід'ємними. Конституція України (ст. 21) встановлює, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, що права і свободи людини є

невідчужуваними й непорушними.

На шляху свободи стоїть держава, яка створюється людьми для підтримки можливості реалізації самої свободи. Держава через закони, і насамперед Конституцію, закріплює права і свободи людини, які є мірою можливої поведінки для особи. Таким чином, права людини виникають з природного права, а права громадянина – з позитивного. Але і ті, й другі мають невідчужуваний характер. Права людини є вихідними, оскільки вони притаманні всім людям незалежно від того, чи є вони громадянами держави, в якій проживають; а права громадянина – це права, які закріплюються за особою лише в силу її належності до держави (громадянство).

Конституційно-правовий статус громадянина дещо відрізняється від статусу не громадянина, який проживає на території України, але не має права обирати і бути обраним до органів державної влади, брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, займати державні посади тощо. Права громадянина – це своєрідне обмеження рівності між людьми, оскільки іноземці і особи без громадянства не мають усього комплексу прав і свобод, насамперед політичних, якими в повному обсязі володіють громадяни України. Такий стан з правами іноземців відповідає міжнародним стандартам і зумовлений правомірним бажанням кожної держави надати своїм громадянам усі права і свободи, а також можливості виконувати всі обов'язки, насамперед військову службу. Але це не означає, що іноземці, особи без громадянства не мають ніяких обов'язків (наприклад, вони повинні дотримуватись Конституції та законів України, сплачувати податки).

Деякі права і свободи встановлюються на рівні конституції, інші – в поточному законодавстві. Вибір форми їх закріплення визначається рядом чинників, до яких належать: а) значущість відповідного конституційного права, свободи для людини і суспільства; б) вихідний або похідний характер належності людині цього права і свободи; в) особливі юридичні якості основних прав і свобод та специфіка їх реалізації.

Конституція України закріплює ті права, свободи і обов'язки, які життєво

важливі і соціальне необхідні для окремої людини і нормального функціонування суспільства, держави. Конституційні права і свободи є ядром правового статусу особи, основою інших прав, які встановлюються іншими галузями права України.

Основні права і свободи закріплюються за кожною людиною і громадянином. Усі інші (неосновні) права і свободи пов'язані з різними статусами, яких набуває особа. Так, якщо галузеве законодавство, характеризуючи учасників правовідносин, звертається до них як до робітників, депутатів, покупців тощо, то конституційно-правова норма, присвячена правам і свободам, адресована кожній людині і громадянину або кожному громадянину України незалежно від того, чи реалізують вони ці права в конкретних правовідносинах. Характерною рисою основних прав, свобод і обов'язків є те, що вони рівні і єдині для всіх без винятку для кожної людини, громадянина, не набуваються і не відчужуються за волею громадянина, а належать йому за фактом належності до громадянства, вони невіддільні від правового статусу і можуть бути втрачені лише з втратою громадянства.

Конституційні права і свободи розрізняються за механізмом їх реалізації. Вони є передумовою будь-яких правовідносин у конкретній сфері. На відміну від неосновних прав і свобод основні фіксуються в Конституції України, яка в правовій системі має найвищу юридичну силу. Це також підкреслює особливе місце і роль конституційних прав і свобод.

Конституційні (основні) права і свободи людини і громадянина – це невід'ємні права і свободи, які належать особі від народження, є основою правового статусу, закріплені в конституції держави і мають найвищий юридичний захист.

Відмінність між поняттями «право» і «свобода» значною мірою умовна, оскільки вони означають юридичне визнану можливість для особи вибирати вид і міру своєї поведінки. Але поняття «свобода» переважно розуміється як невтручання у внутрішній світ людини і громадянина (свобода совісті, світогляду, віросповідання, свобода думки, свобода літературної, художньої,

наукової творчості). Розуміння поняття «право» більшою мірою пов'язане з тим, що для його реалізації необхідні позитивні дії з боку держави або правомочність людини на участь у діяльності окремих політичних і економічних структур (право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди; гарантування кожному знати свої права і обов'язки; право на безпечне довкілля; право на освіту; право на охорону здоров'я тощо). Нерідко для розуміння терміна «право» застосовується термін «свобода».

Конституція України містить вихідні положення щодо визначення як структури інституту основ правового статусу особи, так і місця кожного його складового елемента.

Конституційні права і свободи – це закріплені в Конституції України і гарантовані державою можливості, які дають кожній людині і громадянину вільно і самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися наданими йому соціальними благами як в особистих, так і загальних інтересах.

Конституційний обов'язок – це встановлена державою в інтересах всіх членів суспільства і закріплена в Конституції необхідність, що встановлює кожному громадянину відповідний вид і міру поведінки і відповідальність за належне його виконання.

Конституційні обов'язки встановлюються як для реалізації інтересів усього суспільства, держави, так і в інтересах кожного окремого громадянина, їх, як і конституційні права і свободи, не слід відривати від цілей, вираженням яких є інтереси.

Конституційно-правовий статус особи в Україні на сучасному етапі характеризується рядом ознак.

По-перше, під правовий статус особи підводиться сучасна законодавча база: прийнята нова Конституція України, закони про громадянство, про Конституційний Суд України, про політичні партії, про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, інші закони та нормативно-правові акти, які безпосередньо пов'язані з визначенням прав людини і громадянина в

політико-правовій сфері.

По-друге, завдяки Конституції, і насамперед ст. 3 Основного Закону України, закладена нова концепція взаємовідносин людини і громадянина з пріоритетом прав особи, оскільки «держава відповідає перед людиною за свою діяльність».

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Патерналістські засади цих відносин поступаються місцем партнерству і співробітництву відповідно до принципів громадянського суспільства.

По-третє, конституційний статус людини і громадянина на сьогодні має під собою не моноідеологічне підґрунтя марксизму-ленінізму, як це було раніше, а базується на принципах плюралістичної демократії, основи якої закладено в ст. 15 Конституції, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності», що «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова». Правовий статус особи, як і інші конституційно-правові інститути, «відчищається» від класового догматизму, апологетики, тоталітарної свідомості і мислення індивіда як носія конституційного статусу, і відповідно цей статус починає адекватніше відображати існуючі реалії.

По-четверте, відбувається перехід від командно-заборонюючих методів регламентації правового статусу особи до дозвільного, від бюрократичного централізму до розумної автономії і самостійності. Конституція (ст. 19) встановлює, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких людина не може бути примушена робити те, що не передбачено законодавством. Конституція виходить з того, що держава повинна бути гарантом не тільки прав та свобод людини і громадянина, як це впливає зі змісту частини другої ст. 3 Конституції, а й неприпустимості не передбачених Конституцією і законами втручання в життя і діяльність особи та примусового впливу на неї. Українська держава має виступати гарантом особи від свавілля, беззаконня, самоуправства, зловживання посадових осіб.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Правовий статус людини і громадянина безпосередньо пов'язаний зі статусом державних інституцій і самоврядних органів. Конституція України встановлює, що органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (частина друга ст. 19 Конституції). Таким чином, діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування має бути спрямованою на служіння особі й суспільству, і будь-які прогалини, колізії та інші недоліки в законах, Інших нормативно-правових актах мають тлумачитись і використовуватися на користь людини і громадянина. Ніщо не може бути підставою і ніхто не може примусово робити те, що не передбачено законодавством.

Сучасний конституційний статус особи в Україні ґрунтується на концептуально новій основі, де права людини визнаються найвищою соціальною цінністю.

II. ТЕНДЕНЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОСНОВНИХ ПРАВ, СВОБОД І ОБО'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Для конституційно-правового регулювання основних прав і свобод людини і громадянина в Україні на сучасному етапі порівняно з минулим радянським етапом характерними є такі взаємопов'язані тенденції:

- 1) розширення каталогу прав і свобод, закріплених на рівні Основного Закону;
- 2) новелізація традиційних конституційних прав, свобод і обов'язків;
- 3) пріоритетність не соціально-економічних, як це було раніше, а громадянських і політичних прав і свобод;
- 4) орієнтація конституційно-правової регламентації правового статусу особи на міжнародні стандарти прав людини;
- 5) посилення гарантій основних громадянських і політичних прав і свобод і звуження гарантованості економічних, соціальних і культурних (духовних) прав;
- 6) звуження кола конституційних обов'язків;
- 7) посилення в цілому юридичних гарантій прав і свобод. Розглянемо ці тенденції.

Розширення каталогу основних прав і свобод людини і громадянина є позитивною тенденцією, яка йде в руслі прагнення побудувати в Україні демократичну, правову державу. На конституційному рівні в Основному Законі України 1996 р. гарантується право кожного, хто на законних підставах перебуває на території України, свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, право на життя, право на повагу до гідності, на свободу об'єднання у політичні партії і громадські організації, на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, на безпечне для життя і здоров'я довкілля

та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, право національних меншин на навчання рідною мовою у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Новелізація конституційних норм про права і обов'язки громадян. З урахуванням сучасних соціально-економічних і політичних реалій, інших чинників у Конституції України 1996 р. у новій редакції даються традиційні конституційні права і свободи людини і громадянина, в тому числі права на працю, на соціальний захист, на житло, на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, на освіту тощо. Ці та інші статті краще відпрацьовані і в юридично-технічному аспекті, аніж у радянських конституціях.

У Конституції України 1996 р. на відміну від Конституції УРСР 1978 р. по-новому розташований порядок закріплення основних прав і свобод. Якщо в старому Основному Законі на першому місці були соціально-економічні права, то в чинному – громадянські і політичні, тобто в тій послідовності, як ці права зароджувались історично. В епоху буржуазних революцій спочатку виникли громадянські і політичні права, тобто права першого покоління, а вже потім соціально-економічні другого покоління. Це значною мірою підтверджує і відхід Української держави від своєї патерна-лістської ролі.

Спрямованість конституційно-правової регламентації статусу людини і громадянина на міжнародно-правові стандарти є загальною тенденцією в нормативно-правовому закріпленні основних прав і свобод особи не тільки в Україні та в інших країнах СНД, а й у цілому в міжнародному співтоваристві, що свідчить про намагання людства забезпечити права особи, її гідність, захист, в якій би країні вона не проживала. Історія свідчить, що людству невідома ситуація, коли б не було необхідності докладати зусилля для підтримки і захисту прав і свобод індивіда. Колене покоління по-своєму відповідає на вічний виклик історії, пов'язаний з обстоюванням таких великих цінностей, як свободи і права людини¹. Конституція України, виходячи з ідеалів гуманізму і справедливості, закріплює широкий каталог прав і свобод людини і громадянина, який вже є загальновизнаним у світовому співтоваристві і є

надбанням світового конституціоналізму. Права і свободи людини і громадянина визнаються і гарантуються в Україні згідно з загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права і відповідно до Конституції України. Найважливішими для доктрини і практики прав людини в Україні є Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), інші пакти про права людини, і особливо Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини (1950 р.). Україна вступила в Раду Європи, підписавши при вступі Європейську конвенцію 1950 р., що зобов'язує сприймати її зміст з позиції європейського права в галузі прав людини.

У Конституції України 1996 р. набуло більшого посилення гарантування основних громадянських і політичних прав та свобод особи і звуження гарантій соціально-економічних і культурних (духовних) прав та свобод людини і громадянина. Це зумовлено, з одного боку, відходом від патерналістської функції держави, а з другого – з розумінням, що держава, на жаль, навіть у досить багатих країнах не в змозі в повному обсязі гарантувати права людини в соціально-економічній сфері. В економічних, соціальних і культурних правах розкривається важлива грань соціальної правової держави. Держава не може і не повинна роздавати всім громадянам матеріальні, соціальні і духовні блага, але має забезпечити їм можливість захищати своє право на гідне життя. Для цього необхідно розумно обмежити свободу інших, оскільки якщо держава не зробить цього, то суспільство постійно роздиратимуть соціальні суперечності. Із цього виходив український законодавець, закріпивши в ст. 13 Конституції положення про те, що власність зобов'язує і що вона не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки, а в частині восьмій ст. 41 Основного Закону підкреслюється, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства.

Соціально-економічні і культурні (духовні) права громадян України невіддільні від особистих і політичних, оскільки всі права і свободи взаємопов'язані і складають єдиний правовий статус людини і громадянина. Водночас захищеність соціально-економічних прав, а відповідно і їх гарантованість не може бути такою ж, оскільки в суспільстві з ринковою економікою механізм розподілу благ перебуває не тільки в руках держави, як це було за радянських часів.

Посилення в цілому юридичних гарантій прав і свобод людини і громадянина в Конституції України 1996 р. порівняно з Конституцією УРСР 1978 р. впливає з прагнення побудувати в Україні правову, демократичну державу, основою якої є права людини. В Основному Законі (ст. 55-64) уперше детально і чітко встановлюються юридичні гарантії прав особи. Гарантії – один із елементів основ правового статусу людини і громадянина. Вони необхідні для правового статусу в цілому і для кожного його елемента. Але насамперед потребують гарантування права і свободи. Конституція України закріплює гарантії захисту прав людини і громадянина судом, на відшкодування шкоди, на правову допомогу, неприпустимість зворотної дії законів та інших нормативно-правових актів, презумпцію невинуватості тощо.

Звуження кола конституційних обов'язків, які закріплюються в Конституції України 1996 р., порівняно з Конституцією УРСР 1978 р. пов'язане насамперед з новим розумінням співвідношення прав і обов'язків між собою як парних категорій та правових явищ, і намаганням підкреслити демократичний характер нового Основного Закону за рахунок звуження конституційно закріплених обов'язків. Так, у Конституції 1996 р. немає положень, які були в Конституції УРСР 1978 р., про те, що «обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина – сумлінна праця в обраній ним галузі суспільне корисної діяльності, додержання трудової дисципліни» (ст. 58), що «громадянин України зобов'язаний оберігати інтереси держави, сприяти зміцненню її могутності й авторитету» (ст. 60), що «обов'язок кожного громадянина України -поважати національну гідність інших громадян,

зміцнювати дружбу націй і народностей України» (ст. 62), що «інтернаціональний обов'язок громадянина України – сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру» (ст. 67). Невключення до Конституції України 1996 р. зазначених положень Основного Закону УРСР 1978 р. пов'язано і з труднощами гарантування реалізації цих обов'язків. Але, мабуть, не всі ці обов'язки слід було вилучати, наприклад, повага національної гідності інших громадян, адже Україна – багатонаціональна держава.

Водночас у Конституції України дещо розширилось коло обов'язків. Наприклад, у ній записано, що «кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» (ст. 67), шанувати державні символи України (ст. 65). Таким чином, звуження кола конституційно закріплених основних обов'язків у Конституції України 1996 р. поєднується з процесом новелізації традиційних обов'язків і встановленням нових. Це діалектичний процес, який відповідає сучасному етапу державотворення в Україні.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Для конституційно-правового регулювання основних прав і свобод людини і громадянина в Україні на сучасному етапі порівняно з минулим радянським етапом характерними є такі взаємопов'язані тенденції:

- 1) розширення каталогу прав і свобод, закріплених на рівні Основного Закону;
- 2) новелізація традиційних конституційних прав, свобод і обов'язків;
- 3) пріоритетність не соціально-економічних, як це було раніше, а громадянських і політичних прав і свобод;
- 4) орієнтація конституційно-правової регламентації правового статусу особи на міжнародні стандарти прав людини;
- 5) посилення гарантій основних громадянських і політичних прав і свобод і звуження гарантованості економічних, соціальних і культурних (духовних) прав;
- 6) звуження кола конституційних обов'язків;
- 7) посилення в цілому юридичних гарантій прав і свобод. Розглянемо ці тенденції.

III. ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ

Одним із важливих елементів конституційно-правового статусу особи в Україні є його принципи, тобто засади, на основі яких здійснюються права, свободи та обов'язки особи і визначається місце особи в державі та суспільстві.

Такими принципами є: 1) належність людині основних прав і свобод від народження і їх невідчужуваність; 2) відповідність правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які на сьогодні склалися в міжнародному співтоваристві; 3) поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства; 4) загальність конституційних прав, свобод і обов'язків; 5) юридична рівність громадян України, їх рівноправність; 6) гарантованість конституційного статусу особи; 7) заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України; 8) принцип єдності прав і обов'язків; 9) гуманістична спрямованість основ правового статусу особи; 10) загальнодоступність основних прав і свобод людини і громадянина.

Принцип належності людині основних прав і свобод від народження і їх невідчужуваність знайшов чітке втілення в ст. 21 Конституції України: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Конституція України визначає, що основні права і свободи є невідчужуваними, і, відповідно, належать кожному від народження і визнаються основними для людини і громадянина.

Визнання природного характеру прав людини є важливим ціннісним орієнтиром для законодавця, який у позитивному праві покликаний закріпити природні права особи. Характеризуючи основні права людини як невідчужувані, Конституція України підкреслює неможливість і неприпустимість позбавлення людини цих прав і свобод. Цьому слугує і положення частини другої ст. 22 Конституції про те, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Більш того, у частині першій ст. 22 Конституції

підкреслюється, що права і свободи людини і громадянина, які закріплені Конституцією, не є вичерпними.

Принцип відповідності правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які склалися в міжнародному співтоваристві, проявляється в тому, що в нормах Конституції України втілені моделі, апробовані світовою практикою конституціоналізму. Крім того, в ст. 9 Конституції встановлюється, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. В ст. 55 Конституції закріплено, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна.

Визнаючи міжнародні норми з прав людини, Українська держава бере на себе зобов'язання не тільки перед міжнародним співтовариством, а й перед усіма, хто перебуває під її юрисдикцією. Кожний індивід має право вимагати від держави виконання взятих нею на себе міжнародних зобов'язань, і з цією метою особа може використовувати як національні механізми захисту, в тому числі можливості Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, так і звертатись до міжнародних судових й несудових органів.

Принцип поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства є одним з визначальних принципів основ конституційного статусу особи в Україні. Він досить чітко закріплений у ст. 23 Конституції: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості». Конституція виходить з необхідності дбайливого ставлення до прав і свобод людини і громадянина, неприпустимості звуження або скасування прав і свобод. «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» (ст. 64 Конституції).

Принцип поєднання індивідуальних інтересів з інтересами інших суб'єктів правовідносин покликаний забезпечити нормальну життєдіяльність суспільства і кожної людини. Права і свободи людини і громадянина виражають багатоманітність інтересів особи в різних сферах життя. Вони надають людині свободу вибору і самовизначення і водночас встановлюють межі такої свободи. Суспільство з розвинутими демократичними традиціями, визнаючи значущість індивідуалізму як чинника суспільного розвитку, не може допустити, щоб індивідуалізм переростав у егоїзм, неповагу до інтересів суспільства, інших людей. Ніяке суспільство не може надати людині безмежної свободи, оскільки це породжує анархію, свавілля, конфлікти індивідуальних інтересів.

Тому система конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні формується таким чином, щоб забезпечити законні інтереси людей і запобігати можливим порушенням їх прав і свобод у результаті зловживання ними з боку інших осіб. Цьому слугує насамперед конституційний принцип рівності, тобто рівності всіх перед законом, який означає відсутність у будь-якої особи привілеїв перед іншими людьми у правовій сфері. Усі рівні в користуванні правами й свободами. У разі, коли права і законні інтереси людини порушуються в результаті зловживання з боку інших осіб, держава надає людині можливість захищати свої права засобами, не забороненими законом. Поряд з цим особа має право використовувати державні засоби захисту своїх прав і свобод, які гарантуються Конституцією і законодавством України.

Принцип загальності конституційних прав, свобод і обов'язків означає, що закріплені в Конституції України права і обов'язки стосуються не окремих осіб, а всіх без винятку громадян Української держави. Не допускається ніяка дискримінація. Норми Конституції поширюються на всіх фізичних осіб, які перебувають на території України. Визнаючи те чи інше право основним, держава виходить з можливості реалізації його всіма. Цим зумовлюється і процес розширення основних прав і свобод у міру створення відповідних

соціально-економічних передумов. Так, Конституція України встановлює, що права і свободи людини і громадянина, закріплені в Конституції, не є вичерпними. Обов'язки також несуть не окремі члени суспільства, а всі.

Юридична рівність громадян України, їх рівність як принцип основ конституційного статусу людини і громадянина в Україні є одним з основоположних. Ст. 24 Конституції встановлює, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом», а частина перша ст. 21: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». У ст. 24 Конституції виділені два основні аспекти цього принципу: а) рівність громадян перед законом; б) рівність жінки і чоловіка.

Рівність усіх перед законом означає, що закон, його приписи рівною мірою є обов'язковими для всіх його адресатів, що суд однаково є доступним для усіх, і суд у своїй діяльності по розгляду спорів повинен керуватися тільки законом, а не якимись іншими підставами. У частині другій ст. 24 Конституції підкреслюється, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками. Таким чином, Конституція фіксує широкий, але не закритий перелік таких підстав.

Рівноправність жінки і чоловіка чітко визначена в частині третій ст. 24 Конституції України, яка встановлює, що рівність жінки і чоловіка забезпечується: а) наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; б) правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям. Ці конституційні положення досить важливі, оскільки до цього часу в Україні реально не забезпечуються для жінок рівні можливості реалізації прав. Жінок мало на керівних посадах, серед народних депутатів України, підприємців,

міністрів. В умовах зростання безробіття «кандидатами» на звільнення, як правило, є жінки. Тому ця конституційна норма спрямована на забезпечення правового захисту прав жінок від будь-яких форм дискримінації за ознакою статі. Поточне законодавство України передбачає розгорнуту систему заходів щодо реалізації конституційного принципу рівноправності жінок і чоловіків.

Гарантованість конституційного статусу особи як принцип правового статусу людини і громадянина насамперед проявляється в положенні частини другої ст. 3 Конституції України, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком. Кабінет Міністрів України «вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина» (п. 2 ст. 116 Конституції). Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують «законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян» (п. 2 ст. 119 Конституції). На прокуратуру України покладається представництво інтересів громадян у суді у випадках, визначених законом (п. 2 ст. 121 Конституції).

Суб'єктом, який насамперед гарантує права і свободи особи, є держава, її роль як гаранта впливає з перелічених та інших конституційних норм, особливо положень ст. 3 Конституції. Держава забезпечує захист прав і свобод через діяльність усієї системи державних органів. Так, Президент України є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (частина друга ст. 102 Конституції). Парламент України приймає закони, які спрямовані на забезпечення прав людини і громадянина, приймає на посаду і звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Завдання по створенню умов для реалізації прав і свобод людини і громадянина виконують не тільки державні, а й недержавні інституції: органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, насамперед профспілки, творчі спілки, жіночі, молодіжні, ветеранські організації.

Заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України як один із принципів основ конституційного статусу особи впливає з

гуманістичної сутності і призначення Конституції України, демократичних засад конституційного ладу. У загальному вигляді він закріплений у частині третій ст. 22 Конституції: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Це положення доповнюється нормою Конституції про те, що «закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» (частина третя ст. 57 Конституції).

Заборона на обмеження прав і свобод не є абсолютною. Людина живе у суспільстві і її інтереси перехрещуються з інтересами інших осіб. Тому ст. 23 Конституції встановлює, що людина не повинна порушувати права і свободи інших людей. Обмеження прав і свобод людини і громадянина можливі, але ж підстави для цього чітко визначені в Конституції України. Так, ст. 64 Конституції України встановлює, що конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Водночас і в цих умовах не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України.

Окремі обмеження в реалізації прав і свобод містяться в статтях Конституції України, що закріплюють конкретні права і свободи людини і громадянина. Так, у частині третій ст. 13 Конституції закріплюється: «Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству»; в ст. 41 Основного Закону підкреслюється непорушність приватної власності. Разом з цим встановлюється можливість примусового відчуження об'єктів права приватної власності. Але це може бути застосовано лише як виняток з мотивів суспільної необхідності та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з подальшим повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Частина третя ст. 13 Конституції України деталізується в

частині восьмій ст. 41 Основного Закону, в якій закріплюється: «Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі».

Гуманістична спрямованість основ правового статусу особи найбільш чітко відбивається в конституційному положенні про те, що людина є найвищою соціальною цінністю. Історія виникнення і розвитку прав і свобод людини свідчить, що джерелом рівноправності і гуманізму є природна сутність людини. Історичний зміст гуманізму полягає в боротьбі за справедливе, засноване на рівноправності суспільство. Соціальна справедливість – головна риса гуманізму. Гуманізм як основоположний принцип державного і суспільного ладу лежить в основі конституційно-правового статусу людини і громадянина. Положення ст. 3 Конституції України визначають гуманістичну спрямованість конституційного регулювання суспільних відносин, демократичний вектор розвитку національної правової системи. Ідеї гуманізму мають юридичне вираження в чинній Конституції України, в поточному законодавстві.

У Конституції України другий розділ починається не з соціально-економічних, як було раніше, а з громадянських (особистих) прав і свобод, тобто з прав і свобод, які утверджують гідність людини, її честь та репутацію. Численні статті Конституції, що регламентують процедуру захисту таких цінностей, спрямовані на обстоювання процедур захисту цінностей, гідності людини, навіть якщо вона винна в скоєнні правопорушення.

Гуманістична спрямованість конституційно-правового статусу людини і громадянина проявляється також у наданні пільг окремим категоріям осіб. Виходячи з гуманістичних принципів, Конституція України і поточне законодавство передбачають систему пільг і переваг для тих, хто нужденний, потребує захисту (діти, жінки, хворі, інваліди тощо). «Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату

відповідно до закону» (частина друга ст. 47 Конституції); «Утримання та виховання дітей-си-ріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей» (частина третя ст. 52). Головна мета надання пільг і переваг окремим категоріям осіб полягає в тому, щоб вирівняти фактичне становище всіх громадян України, створити більш-менш рівні можливості для розвитку нерівних за своїм станом людей, зрівняти поки що не однакові їхні житлові умови, зменшити фактичну нерівність. У цьому досить яскраво проявляється демократичний потенціал Конституції України, конституційного законодавства в цілому.

Принцип єдності прав і обов'язків як принцип основ конституційного статусу особи виражається не тільки в тому, що у кожного є як права, так і обов'язки, а й у тому, що багато прав є водночас і обов'язками. Найбільш чітко цей принцип закріплений у ст. 23 Конституції України, що не буває прав без обов'язків. Так, ст. 13 Конституції проголошує, що кожний громадянин має право відповідно до закону користуватися об'єктами права власності, а п. 8 ст. 41 Основного Закону передбачає, що використання власності не може завдати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі, а ст. 66 Конституції встановлює, що «кожен зобов'язаний не заподіювати шкоди природі». З установленим у частині першій ст. 50 Конституції правом кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля кореспондується обов'язок оберігати природу (ст. 66 Конституції).

Єдність прав і обов'язків виражається: а) в їх однаковій соціально-політичній однорідності; б) їх однаковій значущості і цінності; в) в їх узгодженості; г) в діалектичній взаємодії як парних категорій; ґ) у рівнозначності прав і обов'язків як міри поведінки суб'єктів (відповідно можливого і необхідного); д) неможливості роздільного (незалежного) функціонування і реалізації; е) в спільності цілей, шляхів і завдань розвитку; є) у гарантованості з боку держави і однаковій зацікавленості в їх здійсненні.

Принцип загальнодоступності основних прав і свобод як принцип конституційного статусу людини і громадянина означає, що конституційні права і свободи належать кожному громадянину України і він може їх у повному обсязі реалізовувати за наявності законних для того підстав. Для володіння правами достатньо їх конституційного закріплення, а для користування – необхідні гарантії держави і активність самих громадян. Кожний громадянин, який досяг встановленого законом віку, за наявності інших вказаних в законі умов, має фактичну можливість користуватися правами і свободами і нести обов'язки.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, одним із важливих елементів конституційно-правового статусу особи в Україні є його принципи, тобто засади, на основі яких здійснюються права, свободи та обов'язки особи і визначається місце особи в державі та суспільстві.

Такими принципами є: 1) належність людині основних прав і свобод від народження і їх невідчужуваність; 2) відповідність правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які на сьогодні склалися в міжнародному співтоваристві; 3) поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства; 4) загальність конституційних прав, свобод і обов'язків; 5) юридична рівність громадян України, їх рівноправність; 6) гарантованість конституційного статусу особи; 7) заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України; 8) принцип єдності прав і обов'язків; 9) гуманістична спрямованість основ правового статусу особи; 10) загальнодоступність основних прав і свобод людини і громадянина.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Правовий статус людини і громадянина безпосередньо пов'язаний зі статусом державних інституцій і самоврядних органів. Конституція України встановлює, що органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (частина друга ст. 19 Конституції). Таким чином, діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування має бути спрямованою на служіння особі й суспільству, і будь-які прогалини, колізії та інші недоліки в законах, Інших нормативно-правових актах мають тлумачитись і використовуватися на користь людини і громадянина. Ніщо не може бути підставою і ніхто не може примусово робити те, що не передбачено законодавством.

2. Сучасний конституційний статус особи в Україні ґрунтується на концептуально новій основі, де права людини визнаються найвищою соціальною цінністю.

3. Для конституційно-правового регулювання основних прав і свобод людини і громадянина в Україні на сучасному етапі порівняно з минулим радянським етапом характерними є такі взаємопов'язані тенденції:

1) розширення каталогу прав і свобод, закріплених на рівні Основного Закону; 2) новелізація традиційних конституційних прав, свобод і обов'язків; 3) пріоритетність не соціально-економічних, як це було раніше, а громадянських і політичних прав і свобод; 4) орієнтація конституційно-правової регламентації правового статусу особи на міжнародні стандарти прав людини; 5) посилення гарантій основних громадянських і політичних прав і свобод і звуження гарантованості економічних, соціальних і культурних (духовних) прав; 6) звуження кола конституційних обов'язків; 7) посилення в цілому юридичних гарантій прав і свобод. Розглянемо ці тенденції.

4. Одним із важливих елементів конституційно-правового статусу особи в Україні є його принципи, тобто засади, на основі яких здійснюються права,

свободи та обов'язки особи і визначається місце особи в державі та суспільстві.

5. Такими принципами є: 1) належність людині основних прав і свобод від народження і їх невідчужуваність; 2) відповідність правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які на сьогодні склалися в міжнародному співтоваристві; 3) поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства; 4) загальність конституційних прав, свобод і обов'язків; 5) юридична рівність громадян України, їх рівноправність; 6) гарантованість конституційного статусу особи; 7) заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України; 8) принцип єдності прав і обов'язків; 9) гуманістична спрямованість основ правового статусу особи; 10) загальнодоступність основних прав і свобод людини і громадянина.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції «**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ, СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ, ЮРИДИЧНА ПРИРОДА І СИСТЕМА ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ**» розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до семінарських занять з теми №1 рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

**ТЕМА № 2. ОСОБИСТІ (ГРОМАДЯНСЬКІ) ПРАВА ТА СВОБОДИ
ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
ПЛАН ЛЕКЦІЇ:**

1. Право на життя
2. Право на повагу до його гідності
3. Право на свободу та особисту недоторканність

4. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

18. Букач В. Зміст конституційних політичних прав і свобод громадян // Право України. – 2001. – № 9. – С. 21-23.

19. Васильківська І. Монографія з проблем забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку України // Юридична Україна. – 2006. – №8. – С. 100-101.

20. Дашковська О.Р. Принципи поділу влади як гарантія політичної свободи людини і громадянина // Проблеми законності. – Харків, 1998. – Вип. 36.

21. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування: Пер. з англ. – К.: “АрТек”, 1997. – 624 с.

22. Дорошенко Ю. Політичний статус засобів масової інформації за системи поділу влади (На тлі посттоталітарних процесів) // Людина і політика. – 1999. – № 2. – С. 5-9.

23. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Вид. 2-ге. – Харків: Консум, 2001. – 464 с.

24. Кононенко О. Проблеми реалізації конституційного права громадян на збори, мітинги, походи і демонстрації // Право України. – 1998. – № 2. – С. 48-50.

25. Ліщина І. Регулювання реалізації рішень Європейського Суду з прав людини // Право України. – 2001. – № 5. – С. 42-43.

26. Лукаш Е.А. Природа конституційного права громадян на об'єднання в політичні партії // Проблеми законності. – Харків, 2001. – Вип. 48.

27. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – К.: Український центр правничих студій, 2000. – № 1. – 248 с.

28. Присяжнюк Т. Система Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав //

Право України. – 2006. – № 6. – С. 32-36.

29. Славроник В. Обеспечение конституционного права граждан на обращение // Юридический вестник. – 1999. – № 1. – С. 26-28.

30. Славкина Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод и национальные законодательства // Власть. – 2006. – № 6. – С. 29-34.

31. Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства і держави: Монографія / В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко, О.О. Гайдулін та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 702 с.

32. Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненням фізичних та юридичних осіб // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №2. – С. 67-69.

33. Тодика О.Ю. Конституційно-правове закріплення принципів участі громадян країн СНД у виборах // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №1 (20).

34. Трофименко Л. Політичні права жінки та їх реалізація // Юридический вестник. – 2000. – № 4. – С. 77-80.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Вивчити юридичний зміст, сутність, теоретичні та практичні аспекти права на життя, на повагу до його гідності, на свободу та особисту недоторканність.

ВСТУП

Особисті (громадянські) права і свободи людини – це закріплені правом можливості фізичного існування і духовного розвитку людини.

Особистими правами володіють всі проживаючі на території України індивіди незалежно від свого правового стану (громадяни України, іноземні громадяни .

Конституція України містить такий перелік особистих (громадянських) прав людини:

- 1) право на вільний розвиток особистості;
- 2) право на життя;
- 3) право на повагу людської гідності;
- 4) право на свободу і особисту недоторканність;
- 5) недоторканність житла.;
- 6) таємниця листування, телефонних переговорів, телеграфної та іншої кореспонденції.;
- 7) невтручання в особисте і сімейне життя.;
- 8) свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право на вільний в'їзд в Україну і виїзд з України.;
- 9) право на свободу думки і слова, на вільне висловлювання своїх поглядів і переконань;
- 10) свобода світогляду і віросповідання.

I. ПРАВО НА ЖИТТЯ

Право на життя належить до фундаментальних прав людини. Воно закріплене в усіх найважливіших міжнародних договорах і ст. 27 Конституції України цілком відповідає цим міжнародно-правовим документам.

Суб'єктом права на життя є людина. Згідно з законодавством України людина з'являється в момент народження та зникає після смерті. Це означає, що українське законодавство не розглядає ненароджену істоту як людину, хоча і може визнавати у випадках, встановлених законом, інтереси «зачатої, але ще не народженої дитини» (ч. 2 ст. 25 ЦК України).

Право на життя складається з невід'ємності права на життя, заборони свавільного позбавлення життя, права на позбавлення життя внаслідок неминучої потреби застосувати силу.

Головним у ст. 27 є проголошення невід'ємності права на життя, яке належить кожній людині, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних переконань, громадянства тощо. Невід'ємність права на життя слід розглядати як наслідок природності цього права. Ніхто не наділяє людину правом на життя. Людина має це право внаслідок лише того факту, що вона є людиною.

У той же час держава бере на себе певні обов'язки щодо захисту життя. Це впливає з положення ст. 27 про заборону свавільного позбавлення життя. Такими обов'язками слід вважати: обов'язок держави криміналізувати вбивство; обов'язок держави не позбавляти будь-яку особу життя свавільно; обов'язок відмовитися від смертної кари як засобу кримінального покарання; заборона екстрадиції особи в державу, в якій до неї може бути застосована смертна кара; заборона вислання особи в державу, в якій буде існувати загроза її життю; обов'язок держави забезпечувати захист права на життя за умов, коли існує висока вірогідність абсолютної загрози життю людини. Реалізація цих обов'язків привела до прийняття в українському законодавстві цілого ряду правових норм, які гарантують найбільш повне дотримання права на життя. Так, Кримінальний кодекс України криміналізує різні види навмисного або

необережного позбавлення життя. Україна відмовилась від смертної кари.

Як наслідок виконання зобов'язань за ратифікованою Конвенцією про захист прав людини та основних свобод Україна не повинна екстрадувати осіб в держави, в яких може бути застосована смертна кара. В Україні визнається заборона вислати або примусово повертати будь-яку особу в державу, в якій буде існувати загроза її життю. Це впливає із закріпленого в Конституції України права на притулок (ч. 2 ст. 26).

Україна ратифікувала Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основних свобод щодо скасування смертної кари та відмовилися від смертної кари як способу покарання злочинців. У чинному Кримінальному кодексі України смертна кара вилучена з видів покарань.

Право на життя не належить до абсолютних. Згідно з ч. 2 ст. 18 Конституції ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. В окремих випадках внаслідок неминучої потреби застосувати силу людина може бути позбавлена життя. Але такі випадки мають бути встановленими виключно законами України. Крім того, на випадки неминучої потреби застосувати силу вказують міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України: а) при захисті будь-якої людини від незаконного насильства; б) при здійсненні законного арешту або при запобіганні втечі людини, що законно перебуває під вартою; с) у діях, законно вчинених з метою придушення бунту або заколоту (ст. 2 Конвенції про захист прав людини та основних свобод).

Позбавлення життя при захисті будь-якої людини від незаконного насильства може мати місце або в разі захисту від незаконного насильства власного життя, або в разі захисту від такого насильства іншої особи. Це може відбуватися внаслідок необхідної оборони або крайньої необхідності. Необхідною обороною визнаються «дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при

цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони» (ч. 1 ст. 36 КК України). Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності (ч. 1 ст. 39 КК України).

В українському законодавстві підстави для застосування вогнепальної зброї працівниками органів по підтримці правопорядку при здійсненні законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно тримається під вартою, зазначені в Законі України від 20 грудня 1990 р. «Про міліцію» (пункти 4, 5 ст. 15). Практика міжнародних органів по захисту прав людини головним при використанні зброї під час здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно тримається під вартою, вважають питання відповідності, доцільності та абсолютної необхідності.

В українському законодавстві не сформульовані додаткові підстави застосування вогнепальної зброї працівниками органів по підтримці правопорядку при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання. Це означає, що такими підставами можуть бути лише ті, що зазначені в пунктах 1-6 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про міліцію».

Слід також зазначити, що під час придушення заворушення або повстання зберігаються заборони, встановлені законом для використання зброї працівниками органів по підтримці правопорядку: «Забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей, уповноважених осіб, або збройного нападу чи збройного опору. Забороняється застосовувати і використовувати вогнепальну зброю при значному скупченні людей, якщо від цього можуть постраждати сторонні особи» (ч. 2 ст. 15 Закону України «Про

міліцію»). Таким чином, при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання перевага повинна бути віддана не застосуванню вогнепальної зброї, а застосуванню заходів фізичного впливу і спеціальних засобів. Вся міжнародно-правова практика, що стосується оцінки правомірності позбавлення життя при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання, базується на застосуванні принципу «абсолютної необхідності».

Проблемними питаннями, які можуть бути пов'язані з застосуванням ст. 27 Конституції України, є самогубство, евтаназія і аборт.

Самогубство – позбавлення особою самою себе (без сторонньої допомоги) власного фізичного життя, що має місце внаслідок добровільного, обміркованого рішення або внаслідок рішення, що виникає у стані афекту. Сучасна теорія права виходить з загального визнання за особою права свідомо розпоряджатися власним життям. Уразі психічного розладу особи, яка вчиняє або проявляє реальний намір вчинити дії, які представляють безпосередню загрозу для неї або оточуючих, така особа може бути примусово госпіталізована (ч. 1 ст. 14 Закону України «Про психіатричну допомогу»). Доведення до самогубства згідно з Кримінальним кодексом України є злочином (ст. 120 КК України).

Від самогубства слід відрізнити евтаназію – штучне позбавлення життя за наявності волевиявлення особи за допомогою медичних засобів у разі невиліковної хвороби або серйозного порушення здоров'я (смертельні травми тощо) цієї особи. Українське законодавство не визнає правомірність евтаназії і кваліфікує її як злочин. У міжнародному праві залишається відкритим питання, чи охоплює право на життя також і обов'язок жити і відповідно, чи може особа відмовитися від цього свого права.

Аборт – штучне переривання вагітності. В Україні відсутня заборона проводити аборти. Але законодавство містить численні норми, що стосуються медичної практики щодо абортів і спрямовані на захист життя та здоров'я жінки. За медичними показаннями можливе штучне переривання вагітності. Умови і порядок його проведення врегульовані постановою Кабінету Міністрів

України від 12 листопада 1993 р. № 926 та Додатком II Переліку соціальних показань, при яких може бути проведено штучне переривання вагітності від 12 до 28 тижнів. Незаконне проведення абортів тягне за собою кримінальну відповідальність (ст. 134 КК

України). У міжнародному праві не міститься положень про заборону або про правомірність абортів. Більш того, держави намагаються уникати будь-якої конкретної відповіді на це питання в існуючих універсальних договорах про права людини. Наприклад, Конвенція про права дитини (набула чинності для України 27 вересня 1991 р.) і практика її застосування відносять встановлення рівноваги між інтересами вагітних жінок та законною необхідністю захисту ембріона до повноважень держав – учасниць Конвенції.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Право на життя належить до фундаментальних прав людини. Воно закріплене в усіх найважливіших міжнародних договорах і ст. 27 Конституції України цілком відповідає цим міжнародно-правовим документам.

Суб'єктом права на життя є людина. Згідно з законодавством України людина з'являється в момент народження та зникає після смерті. Це означає, що українське законодавство не розглядає ненароджену істоту як людину, хоча і може визнавати у випадках, встановлених законом, інтереси «зачатої, але ще не народженої дитини» (ч. 2 ст. 25 ЦК України).

II. ПРАВО НА ПОВАГУ ДО ЙОГО ГІДНОСТІ

Право кожного на повагу до його гідності належить до особистих невід'ємних прав людини. Без визнання його з боку держави і забезпечення належного рівня захисту людина не може бути рівноправним членом суспільства. Саме тому Конституція України гарантує його слідом за проголошенням рівності конституційних прав і свобод.

Як впливає із законоположень, що містяться у ст. 28, в їх нормативній єдності, держава має не лише утримуватися від посягання на гідність особи, а й зобов'язана забезпечити дієвий захист всім особам від таких посягань з боку третіх осіб.

Як етична і правова категорія гідність включає усвідомлення особою і оточуючими факту володіння нею сукупністю певних моральних і інтелектуальних властивостей, а також її повагу до самої себе. Гідність особи визначається не лише самооцінкою суб'єкта, а й його об'єктивною оцінкою іншими людьми. Проте незалежно від останньої і в тих випадках, коли особа через хворобливий психічний стан не здатна до соціально усвідомленої поведінки, її гідність охоронюється державою.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Ця конституційна норма відтворює відповідні положення ст. 5 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. (далі – Конвенція), ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р., Декларації про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання 1975 р., Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Заборона катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує

гідність, поводження не знає винятків, а тому не допускає порушень й у період війни або іншого надзвичайного стану, що прямо зазначено в ч. 2 ст. 64 Конституції України. Така абсолютна заборона підтверджує, що право, гарантоване цією статтею, втілює одну з основоположних цінностей демократичної держави.

У частині 2 ст. 28 названі основні категорії, які містять градацію жорстокості поводження з людиною або її покарання. З'ясування змісту кожної з них має важливе значення для правильного усвідомлення даної конституційної норми.

Тлумачення цих категорій має здійснюватися з урахуванням загальноновизнаних міжнародних стандартів та практики Комітету проти катувань, а також Європейського Суду з прав людини.

Відповідно до ст. 1 Конвенції «катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона запідозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди. До цього терміна не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи викликаються ними випадково.

Стандарти нелюдського поводження або покарання та такого, що принижує гідність, поводження або покарання сформульовані в рішеннях Європейського Суду з прав людини (далі – Суд). Так, у справі Данія, Франція, Норвегія, Швеція та Нідерланди проти Греції (1969 р.) визначені такі ступені забороненого поводження з людиною: нелюдське поводження або покарання – таке поводження, яке навмисно спричинює тяжке розумове чи фізичне страждання, що за даних обставин є невинуватим; таке, що принижує

гідність, поводження або покарання – поводження, яке грубо принижує особу перед іншими або примушує її діяти всупереч власній волі чи власним переконанням. У справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (1978 р.) Суд вніс деякі корективи до цих визначень: катування – нелюдське поводження, що здійснюється навмисно і призводить до дуже серйозних і тяжких страждань; нелюдське поводження чи покарання – спричинення сильних фізичних та душевних страждань; таке, що принижує гідність, поводження – знущання, які мають викликати у жертви почуття страху, страждання і почуття власної неповноцінності, а також принизити її гідність та, по можливості, зламати її фізичний і моральний опір.

Виходячи з особливої небезпеки зазначених форм нелюдського поводження не тільки для окремої людини, а й для суспільства в цілому, віддаючи пріоритет захисту права кожного на повагу до його гідності, міжнародна спільнота закріпила в ст. 3 Конвенції заборону жодній державі-учасниці висилати, повертати чи видавати будь-яку особу іншій державі, якщо є серйозні підстави вважати, що їй може загрозувати там застосування катувань. У справі «Сьорінг проти Сполученого Королівства» (1989 р.) Суд дійшов висновку, що екстрадиція особи, яка обвинувачується у вчиненні тяжкого злочину, до Сполучених Штатів Америки, де до неї може бути застосований смертний вирок, є порушенням ст. 3 Конвенцій про захист прав людини та основних свобод, оскільки перебування її протягом довгого часу в камері смертників в екстремальних умовах, у стані постійної пригніченості та очікування приведення до виконання смертного вироку тягає за собою страждання виключної сили та тривалості, що перевищує поріг, встановлений Конвенцією.

Слід разом з тим враховувати, що в деяких випадках, прямо визначених у законі, компетентні державні органи мають право приймати рішення та вчиняти певні дії, які хоча й спричиняють особі моральні або фізичні переживання, проте ґрунтуються виключно на законі і обумовлюються необхідністю досягнення соціально значущої мети. Ці дії та рішення не можуть бути визнані

як такі, що принижують гідність особи. Особливо це стосується сфери кримінального судочинства, де широко застосовуються заходи процесуального примусу, які так чи інакше обмежують конституційні права людини.

Так, наприклад, у ході провадження обшуку слідчим можуть бути виявлені факти, які стосуються інтимних сторін життя особи, у житлі чи іншому володінні якої проводиться слідча дія. Прослуховування телефонних переговорів або перлюстрація кореспонденції в порядку ст. 187 КПК України, Закону України від 18 лютого 1992 р. «Про оперативно-розшукову діяльність» також пов'язані із втручанням в особисте життя. Певні труднощі морального характеру відчуває людина й при провадженні особистого обшуку; освідкування, відібрання зразків для експертного дослідження, поміщенні до стаціонару для проведення судово-психіатричної експертизи тощо.

Враховуючи це, чинне кримінально-процесуальне законодавство передбачає низку етичних засад, дотримання яких є обов'язковим для осіб, які здійснюють провадження по кримінальній справі. Ці правила набувають значення гарантій від спричинення особі невинуватої моральної шкоди в ході кримінально-процесуальної діяльності. Так, наприклад, важливе положення загального характеру, дотримання якого є обов'язковим при провадженні процесуальних дій, містить ч. 3 ст. 22 КПК України: «забороняється домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів». Відповідно до ч. 4 ст. 184 КПК України учасники особистого обшуку або виїмки в особи предметів і документів повинні бути однієї статі з особою, яку обшуковують чи у якій проводиться виїмка. При освідкуванні особи іншої статі, коли це пов'язане з необхідністю її оголювати, слідчий не вправі бути присутнім. При освідкуванні також не допускаються дії, які принижують гідність освідкуваної особи або небезпечні для її здоров'я (ч. 3 ст. 193 КПК України). Відтворення обстановки і обставин події допускається при умові, коли виконувані дії не принижують гідності осіб, що беруть у них участь, і не є небезпечними для їх здоров'я (ч. 2 ст. 194 КПК України).

Особи, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, підлягають обшуку, медичному огляду, дактилоскопіюванню і фотографуванню. Речі, які є при них, а також передачі і посилки, що надходять на їхнє ім'я, також підлягають огляду, а листування – перегляду. Крім того, у випадках і порядку, передбачених Законом України від 30 червня 1993 р. «Про попереднє ув'язнення», адміністрація місця попереднього ув'язнення має право застосовувати щодо осіб, взятих під варту, заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю. Тримання осіб, взятих під варту, здійснюється на принципах неухильного додержання Конституції України, вимог Загальної декларації прав людини, інших міжнародних правових норм і стандартів поводження з ув'язненими і не може поєднуватися з навмисними діями, що завдають фізичних чи моральних страждань або принижують людську гідність.

Важливою гарантією від свавільного втручання в особисте життя людини з боку державних органів є запроваджений Конституцією України судовий порядок прийняття рішення про проведення тих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, які суттєво обмежують конституційні права та свободи. Зокрема, зняття інформації з каналів зв'язку та накладення арешту на кореспонденцію, огляд та обшук житла чи іншого володіння особи, поміщення обвинуваченого у медичний заклад для проведення судово-медичної або судово-психіатричної експертизи здійснюються виключно на підставі постанови суду.

Не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність й кримінальне покарання, що прямо зазначено у ч. 3 ст. 50 КК України. Будучи заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, кримінальне покарання має багатогранні цілі – кару, виправлення засудженого, попередження вчинення злочинів у майбутньому як засудженим, так і іншими особами. При цьому характер видів кримінального покарання, умови їх відбування визначені законом таким чином, щоб не спричиняти особі фізичного страждання і не принижувати її гідність. У рішенні по справі «Тайрер проти Сполученого Ко-

ролівства» (1978 р.) Суд визнав, що призначене судом по справах неповнолітніх покарання підлітка лозинами затверджує застосування насильства і перетворює його на об'єкт формального впливу; крім того, отримуючи удари по оголеній частині тіла, особа зазнає муки від сорому, тобто таке покарання є принизливим, що перевищує поріг, встановлений ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Відповідно до ст. 10 Кримінально-виконавчого кодексу України засуджені мають право на особисту безпеку. У разі виникнення небезпеки життю і здоров'ю засуджених, які відбувають покарання у виді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, вони мають право звернутися із заявою до будь-якої посадової особи органу чи установи виконання покарань з проханням про забезпечення особистої безпеки. У цьому разі посадова особа зобов'язана вжити невідкладних заходів щодо забезпечення особистої безпеки засудженого.

Заходи фізичного впливу, спеціальні засоби та зброя можуть бути застосовані до правопорушників виключно на підставі та в порядку, встановлених законами України «Про міліцію», «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України», Кримінально-виконавчим кодексом України.

Будучи особистим немайновим правом, що забезпечує соціальне буття фізичної особи, право на повагу до гідності та честі захищається й нормами ЦК. Відповідно до статей 277, 280, 297 нового ЦК України фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі та відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, а також на відповідь і спростування цієї інформації.

Гарантією забезпечення права кожного на повагу до його гідності є й передбачена законами України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» в редакції від 18 червня 1999 р., «Про альтернативну (невійськову) службу» в редакції від 18 лютого 1999 р. можливість проходження громадянами України альтернативної служби. Таке право надається, якщо

виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням особи і вона належить до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, тобто катування, відповідно до ст. 127 КК України є злочином і тягне за собою кримінальну відповідальність. Злочинними згідно із ст. 373 КК України є й дії, які виражаються в примушуванні давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить дізнання чи досудове слідство.

Як посягання на гідність особи розглядається й провадження медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди. Тому ч. 3 ст. 28 категорично забороняє таке втручання. Згода на провадження дослідів може бути визнана вільною лише за умови, що особа, яка її дає, повністю обізнана про характер і наслідки дослідів і повністю усвідомлює пов'язану з ними небезпеку.

Правові гарантії недоторканності особи в даному аспекті закріплені в чинному законодавстві України.

Так, відповідно до ст. 42 Основ законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. (далі – Основи) медичне втручання (застосування методів діагностики, профілактики або лікування, пов'язаних із впливом на організм людини) допускається лише в тому разі, коли воно не може завдати шкоди пацієнту. Ризиковані методи діагностики, профілактики або лікування визнаються допустимими, якщо вони відповідають сучасним науково обґрунтованим вимогам, спрямовані на відвернення реальної загрози життю та здоров'ю пацієнта, застосовуються за згодою інформованого про їх можливі шкідливі наслідки пацієнта, а лікар вживає всіх належних у таких випадках заходів для відвернення шкоди його життю та здоров'ю.

Для застосування методів діагностики, профілактики та лікування

необхідна згода інформованого пацієнта. Щодо пацієнта, який не досяг віку 15 років, а також пацієнта, визнаного в установленому законом порядку недієздатним, медичне втручання здійснюється за згодою їх законних представників. У невідкладних випадках, коли реальна загроза життю хворого є наявною, згода хворого або його законних представників на медичне втручання не потрібна. Якщо відсутність згоди може призвести до тяжких для пацієнта наслідків, лікар зобов'язаний йому це пояснити. Якщо і після цього пацієнт відмовляється від лікування, лікар має право взяти від нього письмове підтвердження, а при неможливості його одержання – засвідчити відмову відповідним актом у присутності свідків.

Якщо особа, яка вчинила злочин, має хворобу що становить небезпеку для здоров'я інших осіб, за рішенням суду до неї може бути застосоване примусове лікування (ст. 96 КК України).

Застосування медико-біологічних експериментів на людях допускається із суспільно корисною метою за умови їх наукової обґрунтованості, переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя, гласності застосування експерименту, повної інформованості і добровільної згоди особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування, а також за умови збереження в необхідних випадках лікарської таємниці. Забороняється проведення науково-дослідного експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою досліджень ст. 45.

Закон України від 23 червня 1995 р. «Про донорство крові та її компонентів» та ст. 46 Основ забороняють примусове взяття донорської крові та її компонентів. При цьому донорство дозволяється лише за умови, що здоров'ю донора не буде заподіяно шкоди.

Клінічні випробування лікарських засобів відповідно до ст. 8 Закону України від 4 квітня 1996 р. «Про лікарські засоби» проводяться за наявності письмової згоди пацієнта (добровольця) на участь у їх проведенні або

письмової згоди його законного представника на проведення клінічних випробувань за участю неповнолітнього або недієздатного пацієнта. При цьому пацієнт або його законний представник повинен отримати інформацію щодо суті та можливих наслідків випробувань, властивостей лікарського засобу, його очікуваної ефективності, ступеня ризику.

Взяття гомотрансплантатів у живого донора допускається лише за наявності його письмової заяви про це, підписаної свідомо і без примушування після надання йому лікарем об'єктивної інформації про можливі ускладнення для його здоров'я, а також про його права у зв'язку з виконанням донорської функції. Не допускається взяття гомотрансплантатів у живих осіб, які: утримуються у місцях відбування покарань; страждають на тяжкі психічні розлади; мають захворювання, що можуть передатися реципієнту або зашкодити його здоров'ю; надали раніше орган або частину органу для трансплантації (статті 12, 13 Закону України від 16 липня 1999 р. «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини»).

Госпіталізація особи до психіатричного закладу відповідно до Закону України від 22 лютого 2000 р. «Про психіатричну допомогу» за загальним правилом здійснюється добровільно – на її прохання або за її усвідомленою згодою. Проте особа, яка страждає на психічний розлад, може бути госпіталізована до психіатричного закладу і без її усвідомленої згоди або без згоди її законного представника, якщо її обстеження або лікування можливі лише в стаціонарних умовах та при встановленні в неї тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність.

Якщо особа вчинила суспільно небезпечне діяння у стані неосудності або вчинила злочин у стані обмеженої осудності чи після його вчинення захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання, до неї можуть бути застосовані примусові заходи медичного

характеру. За чинним КК України такі заходи застосовуються виключно на підставі рішення суду. Залежно від характеру та тяжкості захворювання, тяжкості вчиненого діяння, з урахуванням ступеня небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб судом застосовуються такі заходи: надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом; госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням наглядом; госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом. Підстави застосування цих примусових заходів медичного характеру визначені ст. 94 КК України.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Право кожного на повагу до його гідності належить до особистих невід'ємних прав людини. Без визнання його з боку держави і забезпечення належного рівня захисту людина не може бути рівноправним членом суспільства. Саме тому Конституція України гарантує його слідом за проголошенням рівності конституційних прав і свобод.

Як впливає із законоположень, що містяться у ст. 28, в їх нормативній єдності, держава має не лише утримуватися від посягання на гідність особи, а й зобов'язана забезпечити дієвий захист всім особам від таких посягань з боку третіх осіб.

Як етична і правова категорія гідність включає усвідомлення особою і оточуючими факту володіння нею сукупністю певних моральних і інтелектуальних властивостей, а також її повагу до самої себе. Гідність особи визначається не лише самооцінкою суб'єкта, а й його об'єктивною оцінкою іншими людьми. Проте незалежно від останньої і в тих випадках, коли особа через хворобливий психічний стан не здатна до соціально усвідомленої поведінки, її гідність охоронюється державою.

ІІІ. ПРАВО НА СВОБІДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ

Особиста недоторканність є одним з фундаментальних і невідчужуваних особистих прав людини, яке закріплено міжнародним співтовариством у ст. 3 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. та інших загальновизнаних міжнародних документах.

Рівень гарантованості та забезпечення захисту права на свободу та особисту недоторканність визнається показником демократизації суспільства і є важливою складовою становлення правової державності. Саме тому, виходячи із змісту ст. 3 Конституції України, однією із засад конституційного устрою України є обов'язок держави утверджувати і забезпечувати права і свободи людини. Це також впливає і із змісту ч. 2 ст. 22 Конституції України, відповідно до якій конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані,

Інститут недоторканності включає фізичну і духовну недоторканність, свободу діяти, розпоряджатися собою, тобто не знаходитися під контролем. Згідно з одним із рішень Комітету ООН з прав людини порушенням ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права визнається неспроможність або небажання державної влади забезпечити особисту недоторканність, навіть якщо посягання не пов'язане із позбавленням волі і виражається у небезпеці її втратити, погрозі життю або здоров'ю людини, переслідуванні з боку влади або приватних осіб. Таким чином, погроза втратити свободу також порушує особисту недоторканність, в тому числі психічну.

Право на свободу та особисту недоторканність належить до особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, і тому захищається нормами Цивільного кодексу України. Відповідно до ст. 288 нового ЦК забороняються будь-які форми фізичного чи психічного тиску на

фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних чи психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують це право. Закон також забороняє фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних (ст. 289 ЦК).

Будучи за своїм характером природним, право на свободу та особисту недоторканність разом з тим не є абсолютним, адже трапляються випадки, коли захист легітимного суспільного інтересу, прав та свобод інших осіб потребує його обмеження і тому є соціально виправданим. Перш за все це стосується сфери кримінального судочинства, де стикаються суспільні та особисті інтереси, виникають гострі конфліктні ситуації, розв'язання яких потребує застосування заходів процесуального примусу. Надаючи можливість компетентним державним органам їх застосовувати, держава має на меті запобігти зловживанню правом з тим, щоб реалізація конституційних прав і свобод однієї особи не шкодила правам і свободам інших.

Реальність права на свободу та особисту недоторканність спирається на систему юридичних механізмів, що забезпечують його дію і тому набувають значення юридичних гарантій. Найважливішими з них є вперше встановлений Конституцією України судовий порядок арешту та взяття під варту, чітка регламентація в галузевому законодавстві підстав та строків цих примусових заходів. Судова процедура суттєво підвищує рівень захисту прав та свобод, оскільки містить низку гарантій від свавільного їх обмеження, сприяє винесенню законного та обґрунтованого рішення.

Слід звернути увагу на те, що, проголошуючи неможливість бути заарештованим або взятим під варту інакше як за вмотивованим рішенням суду, Конституція України тим самим відносить до судової юрисдикції не тільки вирішення питання про застосування арешту як виду кримінального покарання або заходу адміністративного примусу, а й також обрання як запобіжного заходу взяття під варту в зв'язку із підозрою чи обвинуваченням особи у вчиненні злочину. При тлумаченні даної статті треба враховувати, що

відповідно до ст. 60 чинного Кримінального кодексу України (далі – КК) та ст. 32 Кодексу України про адміністративні правопорушення арешт є видом кримінального покарання та адміністративним стягненням.

Як вид кримінального покарання арешт полягає у триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Він не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до семи років.

Адміністративний арешт встановлюється лише у виключних випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб. Він також не може застосовуватися до вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягай вісімнадцяти років, до інвалідів першої і другої груп.

Введення Конституцією України судового порядку вирішення питання щодо взяття під варту підозрюваного, обвинуваченого на досудовому розслідуванні відповідає вимогам Конвенції про захист прав людини та основних свобод, п. 3 ст. 5 якої передбачає, що кожен, кого заарештовано або затримано з метою припровадження до встановленого законом компетентного органу на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні правопорушення або якщо є розумні підстави вважати за необхідне запобігти вчиненню правопорушення чи втечі після його вчинення, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду.

В своїх рішеннях Суд неодноразово підкреслював важливість ст. 5 для Конвенції в цілому, оскільки у ній йдеться про одне з основних прав людини, а саме – про захист окремої особи від свавільних посягань держави на її свободу (рішення по справі Боцано від 18.12.1986 р.). Судовий контроль за таким вторгненням виконавчої влади, як зазначив Суд в рішенні по справі «Броуган та інші проти Сполученого Королівства» від 29.11.1988 р., є важливим елементом гарантії, передбаченої п. 3 ст. 5, яка покликана довести до мінімуму небезпеку

свавілля. Судовий контроль впливає з принципу верховенства права – одного з основних принципів демократичного суспільства, який зазначено в Преамбулі до Конвенції.

За чинним законодавством вирішення питання про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту віднесено до виключної компетенції місцевих судів. Як зазначив Пленум Верховного Суду України в п. 2 постанови від 25 квітня 2003 р. № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства», апеляційні суди не вправі брати до провадження і розглядати по суті подання про обрання такого запобіжного заходу. Відповідно до ст. 37 КПК таке подання повинно розглядатися тим місцевим судом, у районі діяльності якого вчинено злочин або провадиться дізнання чи досудове слідство в даній справі.

На відміну від процесуального законодавства, що діяло раніше, за яким можливо було застосувати взяття під варту лише на підставі самого факту вчинення підозрюваним, обвинуваченим одного із злочинів, перелік яких містився у законі, за чинним КПК цей запобіжний захід застосовується в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад три роки (ч. 1 ст. 155) і коли є достатні підстави вважати, що ця особа може ухилитися від слідства і суду або виконання процесуальних рішень, перешкоджати встановленню істини у справі чи продовжувати злочинну діяльність (ч. 2 ст. 148). У виключних випадках цей запобіжний захід може бути застосовано в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі і на строк не більше трьох років. Відповідно до роз'яснень Пленуму Верховного Суду України, що містяться у п. 3 вищезгаданої постанови, такими є випадки, коли на підставі наявних у справі фактичних даних із певною вірогідністю можна стверджувати, що інші запобіжні заходи не забезпечать належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого. Це можливо, наприклад, тоді, коли особа не має постійного місця проживання, зловживає спиртними напоями чи вживає наркотичні

засоби, продовжує вчиняти злочини, підтримує соціальні зв'язки негативного характеру, порушила умови запобіжного заходу, не пов'язаного із позбавленням волі, раніше ухилялася від слідства, суду чи виконання судових рішень або ж коли особу підозрюваного взагалі не встановлено. Винятковість даного випадку має бути обґрунтована у поданні про обрання запобіжного заходу і постанові судді.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Особиста недоторканність є одним з фундаментальних і невідчужуваних особистих прав людини, яке закріплено міжнародним співтовариством у ст. 3 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) та інших загальновизнаних міжнародних документах.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Право на життя належить до фундаментальних прав людини. Воно закріплене в усіх найважливіших міжнародних договорах і ст. 27 Конституції України цілком відповідає цим міжнародно-правовим документам.

2. Суб'єктом права на життя є людина. Згідно з законодавством України людина з'являється в момент народження та зникає після смерті. Це означає, що українське законодавство не розглядає ненароджену істоту як людину, хоча і може визнавати у випадках, встановлених законом, інтереси «зачатої, але ще не народженої дитини» (ч. 2 ст. 25 ЦК України).

3. Право кожного на повагу до його гідності належить до особистих невід'ємних прав людини. Без визнання його з боку держави і забезпечення належного рівня захисту людина не може бути рівноправним членом суспільства. Саме тому Конституція України гарантує його слідом за проголошенням рівності конституційних прав і свобод.

4. Як етична і правова категорія гідність включає усвідомлення особою і оточуючими факту володіння нею сукупністю певних моральних і інтелектуальних властивостей, а також її повагу до самої себе. Гідність особи визначається не лише самооцінкою суб'єкта, а й його об'єктивною оцінкою іншими людьми. Проте незалежно від останньої і в тих випадках, коли особа через хворобливий психічний стан не здатна до соціально усвідомленої поведінки, її гідність охоронюється державою.

5. Особиста недоторканність є одним з фундаментальних і невідчужуваних особистих прав людини, яке закріплено міжнародним співтовариством у ст. 3 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. та інших загальноновизнаних міжнародних документах.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції «ОСОБИСТІ (ГРОМАДСЬКІ) ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА » розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до семінарських занять з теми №2 рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

**ТЕМА № 3. ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І
ГРОМАДЯНИНА**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

5. Право на громадянство
6. Свобода пересування і право на вільний вибір місця проживання
7. Права біженців
8. Право на участь в управлінні державними справами

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

35. Букач В. Зміст конституційних політичних прав і свобод громадян // Право України. – 2001. – № 9. – С. 21-23.
36. Васильківська І. Монографія з проблем забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку України // Юридична Україна. – 2006. – №8. – С. 100-101.
37. Дашковська О.Р. Принципи поділу влади як гарантія політичної свободи людини і громадянина // Проблеми законності. – Харків, 1998. – Вип. 36.
38. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування: Пер. з англ. – К.: “АрТек”, 1997. – 624 с.
39. Дорошенко Ю. Політичний статус засобів масової інформації за системи поділу влади (На тлі посттоталітарних процесів) // Людина і політика. – 1999. – № 2. – С. 5-9.
40. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Вид. 2-ге. – Харків: Консум, 2001. – 464 с.
41. Кононенко О. Проблеми реалізації конституційного права громадян на збори, мітинги, походи і демонстрації // Право України. – 1998. – № 2. – С. 48-50.
42. Ліщина І. Регулювання реалізації рішень Європейського Суду з прав людини // Право України. – 2001. – № 5. – С. 42-43.
43. Лукаш Е.А. Природа конституційного права громадян на об’єднання в політичні партії // Проблеми законності. – Харків, 2001. – Вип. 48.
44. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – К.: Український центр правничих студій, 2000. – № 1. – 248 с.
45. Присяжнюк Т. Система Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав //

Право України. – 2006. – № 6. – С. 32-36.

46. Славроник В. Обеспечение конституционного права граждан на обращение // Юридический вестник. – 1999. – № 1. – С. 26-28.

47. Славкина Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод и национальные законодательства // Власть. – 2006. – № 6. – С. 29-34.

48. Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства і держави: Монографія / В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко, О.О. Гайдулін та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 702 с.

49. Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненням фізичних та юридичних осіб // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №2. – С. 67-69.

50. Тодика О.Ю. Конституційно-правове закріплення принципів участі громадян країн СНД у виборах // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №1 (20).

51. Трофименко Л. Політичні права жінки та їх реалізація // Юридический вестник. – 2000. – № 4. – С. 77-80.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Вивчити юридичний зміст, сутність, теоретичні та практичні аспекти реалізації політичних прав і свобод громадян в Україні, сформулювати їх роль та призначення провести аналіз видів політичних прав і свобод згідно положень чинної Конституції і законодавства України, розкрити конституційні форми реалізації політичних прав і свобод, обґрунтувати підстави і випадки обмеження політичних прав і свобод.

ВСТУП

У добу розбудови і зміцнення суверенної України, демократизації сучасного громадянського суспільства, формування правової держави, подолання відчуження громадян від влади, створення ефективних форм та методів діяльності державних органів щодо забезпечення прав і свобод виникає нагальна необхідність нормативно-правового врегулювання конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина.

Зазначені процеси потребують нового вирішення багатьох питань, пов'язаних із забезпеченням конституційної свободи об'єднання у громадські організації та політичні партії, зборів, мітингів, демонстрацій, вуличних походів, петицій, виборів та референдумів. У той же час відсутність серйозних розробок юридичного змісту та механізму реалізації зазначених політичних прав негативно відбивається на їх законодавчому оформленні та реальному забезпеченні. Кожна держава визначає характер взаємозв'язків суспільства й особи, держави та громадянина, оскільки як офіційний представник суспільства вона юридично закріплює права та обов'язки людини і громадянина. Відповідно основні права і свободи людини, закріплені, як правило, у Конституції держави, визначають спрямованість діяльності останньої.

Становлення та нормативне закріплення в Україні політичних прав і свобод відбувалося впродовж більш тривалого часу, ніж отримало своє належне оформлення в сучасній Конституції України.

I. ПРАВО НА ГРОМАДЯНСТВО

Відповідно до ст. 25 Конституції України, *право на громадянство* включає в себе:

- 1) право мати громадянство України;
- 2) право не бути позбавленим громадянства;
- 3) право змінити громадянство;
- 4) право не бути вигнаним за межі України;
- 5) право не бути виданим іншій державі;
- 6) право на піклування та захист своєї держави під час перебування за її межами.

Крім того, згідно зі ст. 33 Конституції України, громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Відповідно до ст. 4 Конституції України, в Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Основним нормативно-правовим актом, який визначає правовий статус громадян України, є Закон України «Про громадянство України». При його розробці були враховані норми Загальної декларації прав людини, Конвенції, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство, Конвенції про статус апатридів, Конвенції про скорочення безгромадянства, Конвенції про громадянство заміжньої жінки, Європейської конвенції про скорочення випадків багатогромадянства та про військовий обов'язок у випадках багатогромадянства, Конвенції про права дитини та інших з метою приєднання України до тих із них, які відповідають її національним інтересам.

Під *громадянством* розуміється правовий зв'язок між фізичною особою і відповідною державою, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Водночас громадянство – це самостійний конституційно-правовий інститут: відносини з приводу громадянства регулюються сукупністю окремих конституційних норм, а також норм спеціальних та інших законів і підзаконних нормативно-правових актів.

Громадянство ґрунтується на певній системі принципів – керівних ідей,

засад, в яких відображаються сутність і характер громадянства як цілісного правового інституту. Це принципи: єдиного громадянства і запобігання виникненню випадків безгромадянства; неможливості позбавлення громадянина України громадянства України; визнання права громадянина на зміну громадянства; неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України; рівності громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України; збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України. Перелічені принципи визначені безпосередньо у Законі «Про громадянство України».

Крім того, можна виділити принципи громадянства, які стосуються окремих його підінститутів. Це, скажімо, принципи «права землі» і «права крові», які стосуються положень про набуття і втрату громадянства України, принцип невидачі громадян України іноземній державі.

Відповідно до Закону «Про громадянство України», *громадянами України є:*

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України – з 24 серпня 1991 р.;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав – з 13 листопада 1991 р.;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент

прибуття в Україну вони не досягли повноліття – з моменту внесення вказаного напису;

4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Документами, які підтверджують громадянство України, є паспорт громадянина України, свідоцтво про належність до громадянства України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, тимчасове посвідчення громадянина України, проїзний документ дитини, дипломатичний і службовий паспорти, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажу, посвідчення особи на повернення в Україну.

Станом на 5 грудня 2001 року загальна кількість постійного населення України складала 48 млн. 241 тис. осіб (За повідомленням Державного комітету статистики України, станом на 1 листопада 2003 р. загальна кількість постійного населення України становила 47 млн. 690 тис. осіб, тобто за неповних два роки скоротилась на 551 тис), при цьому кількість громадян України становила 47 млн. 950 тис. осіб, громадян інших країн – 168 тис. осіб, у т. ч. Громадян країн СНД – 151 тис. осіб. Осіб без громадянства в Україні налічувалося близько 83 тисяч, а тих, хто не вказав громадянство – 40 тис. осіб.

Згідно із Законом «Про громадянство України», *підставами набуття громадянства України є:* 1) народження; 2) територіальне походження; 3) прийняття до громадянства; 4) поновлення у громадянстві; 5) усиновлення; 6) встановлення над дитиною опіки чи піклування; 7) встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; 8) перебування у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; 9) встановлення батьківства; 10) інші підстави, передбачені чинними міжнародними договорами України.

Громадянство України згідно із Законом «Про громадянство України» припиняється: 1) внаслідок виходу з громадянства України; 2) внаслідок втрати громадянства України; 3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон,

може вільно *вийти з громадянства* України за його клопотанням. Датою припинення громадянства України у цих випадках є дата видання відповідного указу Президента України.

Проте, право вийти з громадянства України обмежується певними умовами. По-перше, вихід з громадянства України не допускається, якщо особу в Україні притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі, або стосовно неї в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню. По-друге, вихід з громадянства України дозволяється лише тоді, коли особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий повноважними органами іншої держави, що набуде її громадянство, якщо вийде з громадянства України.

Специфічні підстави й умови виходу із громадянства України встановлюються законом для дітей.

Громадянство України втрачається, якщо:

1) громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави;

2) іноземець набув громадянство України і не подав у встановленому порядку документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;

3) іноземець набув громадянство України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;

4) особа була прийнята до громадянства України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;

5) громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи місцевого самоврядування іншої держави.

З метою запобігання випадкам безгромадянства Закон «Про громадянство України» передбачає, що громадянство України не може бути втрачене, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства. Виняток

із цього правила стосується тільки осіб, які були прийняті до громадянства України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів.

Положення про те, що *громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі*, відтворюють зобов'язання, прийняті на себе Україною у зв'язку з ратифікацією Протоколу № 4 до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини і Європейської конвенції про видачу правопорушників та приєднанням до Європейської конвенції про передачу засуджених осіб.

Відповідно до ст. 3 зазначеного Протоколу, жодна людина не може бути вислана з території держави, громадянином якої вона є, шляхом застосування індивідуальних або колективних заходів, а також не може бути позбавлена права в'їзду на територію держави, громадянином якої вона є. У Законі України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» зазначено, що громадянин України ні за яких підстав не може бути обмежений у праві на в'їзд в Україну.

Конвенція про видачу правопорушників (ст. 6) прямо передбачає, що договірною стороною має право відмовити у видачі своїх громадян. У ст. 2 Закону України «Про ратифікацію Європейської конвенції про видачу правопорушників, 1957 рік, Додаткового протоколу 1975 року та Другого додаткового протоколу 1978 року до Конвенції» прямо зазначено: «Україна не буде видавати іншій державі громадян України. Для цілей цієї Конвенції громадянином України вважається будь-яка особа, котра відповідно до законів України на час прийняття рішення про видачу є громадянином України».

Відповідно до ст. 3 Конвенції про передачу засуджених осіб, особу, засуджену на території однієї сторони, може бути передано на територію іншої сторони для відбування призначеного їй покарання, але тільки за умови, якщо така особа є громадянином держави виконання вироку.

Гарантії забезпечення *права громадян на піклування та захист своєї держави під час перебування за її межами* передбачені нормами багатьох

законів України.

Так, згідно із ст. 14 Закону України «Про туризм», держава гарантує захист законних прав та інтересів громадян України, які здійснюють туристичні подорожі за кордон.

Пенсійне забезпечення громадян України, які проживають за її межами, здійснюється відповідно до міжнародних договорів. На сьогодні такі договори укладені з Литовською Республікою, Республікою Грузія, Азербайджанською Республікою, Республікою Білорусь, Республікою Молдова, Естонською Республікою, Королівством Іспанія, Латвійською Республікою та іншими державами.

Окремими нормами деяких законів та інших нормативно-правових актів України визначені конкретні обов'язки дипломатичних та консульських установ для захисту прав громадян України, що перебувають за кордоном.

Так, ст. 287 СК України передбачено, що нагляд за межами України за дотриманням прав дітей, усиновлених іноземними громадянами, здійснюється за дорученням Міністерства закордонних справ України відповідними консульськими установами, в яких діти перебувають на обліку до досягнення ними 18-літнього віку.

Іноземці, які перебувають в Україні на законних підставах. У зв'язку з цим виникає питання: якими правами і свободами користуються іноземці, які перебувають в Україні не на законних підставах? На нашу думку, вони за жодних підстав не можуть бути позбавлені тих прав і свобод, які належать кожній людині (природних прав).

Закон України «Про правовий статус іноземців» передбачає такі *підстави перебування іноземців в Україні*: 1) імміграція в Україну на постійне проживання; 2) імміграція в Україну для працевлаштування на визначений термін; 3) тимчасове перебування на території України, у тому числі транзитний проїзд; 4) надання іноземцям притулку; 5) набуття іноземцями статусу біженця, а також визначає випадки, за яких в'їзд в Україну іноземцю не дозволяється (в інтересах забезпечення безпеки України, охорони громадського порядку,

охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України та інших осіб, які проживають в Україні, та ін.).

Вказаний Закон також передбачає, що іноземець може отримати дозвіл на імміграцію, іммігрувати на постійне проживання та отримати посвідку на постійне проживання, якщо він: а) має в Україні законне джерело існування; б) перебуває у близьких родинних відносинах (батько, мати, діти, брат, сестра, подружжя, дід, баба, онуки) з громадянами України; в) перебуває на утриманні громадянина України; г) має на своєму утриманні громадянина України; д) в інших передбачених законами України випадках.

Аналіз відповідних положень Конституції України та Закону України «Про правовий статус іноземців» показує, що *іноземці не обмежуються в праві*: займатися інвестиційною та підприємницькою діяльністю (якщо інше не впливає із законів України); на приватну власність; на відпочинок; на соціальний захист (як правило, відповідно до міжнародних договорів України); на користування досягненнями культури; на свободу совісті; на свободу і особисту недоторканність, недоторканність житла, захист від втручання в особисте і сімейне життя, таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень; на повагу до гідності; на звернення до суду та, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, до інших державних органів для захисту їх майнових та немайнових прав.

Законами України встановлені також *особливості здійснення іноземцями та особами без громадянства права* на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, права вільно залишати територію України. Відповідно до Закону «Про правовий статус іноземців», іноземці можуть пересуватися на території України і обирати місце проживання в ній тільки в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Як впливає із Конституції і законів України «Про правовий статус іноземців», «Про об'єднання громадян», «Про державну службу», «Про загальний військовий обов'язок та військову службу», «Про адвокатуру», «Про аудиторську діяльність», «Про нотаріат», «Про приватизацію державного

майна», «Про власність», «Про селянське (фермерське) господарство», Земельного кодексу України, *іноземці не мають права*: бути засновниками і членами політичних партій. Проте можуть бути засновниками і членами громадських організацій; обирати і бути обраними до органів державної влади та самоврядування, а також брати участь у референдумах; бути державними службовцями, у тому числі військовослужбовцями; бути адвокатами, аудиторами і нотаріусами; отримати частку державного майна за приватизаційні папери; вести селянське (фермерське) господарство; одержувати у власність земельні ділянки.

На відміну від громадянина України, іноземця (особу без громадянства), відповідно до закону, може бути видворено за межі України, якщо: а) його дії суперечать інтересам забезпечення безпеки України або охорони громадського порядку; б) це є необхідним для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України; в) він грубо порушив законодавство про правовий статус іноземців.

Щодо окремих прав іноземців у законодавстві України встановлені деякі *обмеження*, наприклад: а) іноземці-священнослужителі, релігійні проповідники, наставники та інші можуть займатися проповіданням релігійних віровчень чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації (Закон «Про свободу совісті та релігійні організації»); б) іноземці, які іммігрували в Україну для працевлаштування на визначений термін, можуть займатися трудовою діяльністю тільки на підставі дозволу на працевлаштування (Закон «Про правовий статус іноземців»); в) іноземцям та особам без громадянства, які прибувають в Україну на строк понад три місяці, віза на в'їзд в Україну видається, як правило, за умови пред'явлення ними документа про відсутність у них ВІЛ-інфекції (Закон «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення»); г) в'їзд на територію України іноземців з країн, де зареєстровано особливо

небезпечні хвороби, дозволяється лише за наявності документів, передбачених міжнародними угодами і санітарним законодавством України (Закон «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення»).

КК України містить два склади злочинів, суб'єктами яких можуть бути тільки іноземці або особи без громадянства. Це шпигунство (ст. 114) і незаконні дослідження, розвідування, розробка природних багатств та інші роботи на континентальному шельфі України (ч. 2 ст. 244).

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, основним нормативно-правовим актом, який визначає правовий статус громадян України, є Закон України «Про громадянство України». При його розробці були враховані норми Загальної декларації прав людини, Конвенції, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство, Конвенції про статус апатридів, Конвенції про скорочення безгромадянства, Конвенції про громадянство заміжньої жінки, Європейської конвенції про скорочення випадків багатогромадянства та про військовий обов'язок у випадках багатогромадянства, Конвенції про права дитини та інших з метою приєднання України до тих із них, які відповідають її національним інтересам.

Під *громадянством* розуміється правовий зв'язок між фізичною особою і відповідною державою, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Водночас громадянство – це самостійний конституційно-правовий інститут: відносини з приводу громадянства регулюються сукупністю окремих конституційних норм, а також норм спеціальних та інших законів і підзаконних нормативно-правових актів.

II. СВОБОДА ПЕРЕСУВАННЯ І ПРАВО НА ВІЛЬНИЙ ВИБІР МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

Свобода пересування і право на вибір місця перебування вперше було передбачене статтями 13 і 14 Загальної декларації прав людини, згідно з якими кожна людина має право на свободу пересування і обрання собі місця проживання в межах кордонів кожної держави, право залишати будь-яку країну, включаючи також її власну, і повертатися до своєї країни, право шукати притулок від переслідувань (за винятком таких, які викликані вчиненням неполітичного злочину або діяннями, що суперечать цілям і принципам ООН) в інших країнах і користуватися цим притулком. Відповідно до ст. 3 Протоколу № 4 до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, жодна людина не може бути позбавлена права в'їзду на територію держави, громадянином якої вона є.

Згідно зі ст. 33 Конституцією України, *свобода пересування і право на вільний вибір місця перебування* належать кожній людині, яка на законних підставах перебуває на території України, і включають в себе:

- 1) свободу пересування територією України;
- 2) право на вільний вибір постійного чи тимчасового місця проживання на території України;
- 3) право вільно залишати територію України;
- 4) право громадянина України в будь-який час повернутися в Україну.

Перші три складові права на вибір місця перебування можуть бути обмежені законом (але не підзаконним актом). Четверта будь-яким обмеженням не підлягає.

Але два таких обмеження у законодавстві України існують і відповідність їх Конституції України нами ставиться під сумнів. По-перше, згідно зі ст. 29 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», в'їзд на територію України громадян України з країн (місцевостей), де зареєстровано особливо небезпечні інфекційні хвороби, дозволяється тільки

за наявності документів, передбачених міжнародними угодами і санітарним законодавством України. По-друге, відповідно до ст. 331 КК України і ст. 204-1 КупАП, громадяни України підлягають притягненню до кримінальної або адміністративної відповідальності у випадках незаконного перетинання державного кордону України не тільки при вибутті із України, а й при прибутті до неї (за винятком прибуття в Україну без встановленого документа її громадян, які стали жертвами злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми). Отже, громадянин України, який був жертвою інших злочинів, не пов'язаних з торгівлею людьми, та/або через певні причини повертається в Україну шляхом перетинання кордону поза пунктами пропуску, хоча і не позбавляється права повернутися в Україну, але використання ним цього права обумовлюється попереднім притягненням до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

Що стосується інших існуючих *обмежень* свободи пересування і права на вільний вибір місця перебування, то, відповідно до Протоколу № 4 до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, здійснення права на вільне пересування, свободу місця проживання в межах території будь-якої держави і право залишати будь-яку країну, включаючи свою власну, не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які запроваджуються згідно із законом і є необхідними в демократичному суспільстві, а саме: в інтересах національної або громадської безпеки; з метою підтримання громадського порядку або запобігання злочинам; для захисту здоров'я чи моралі; з метою захисту прав і свобод інших людей.

Чинне законодавство України передбачає значну кількість обмежень розглядуваного права.

Так, у ст. 313 ЦК України вказано, що законом можуть бути встановлені особливі правила доступу на окремі території, якщо цього потребують інтереси державної безпеки, охорони громадського порядку, життя та здоров'я людей. Відповідно до ст. 23 Закону України «Про державний кордон України», у прикордонній смузі встановлюється прикордонний режим, який регламентує

правила в'їзду, тимчасового перебування, проживання, пересування громадян України та інших осіб. Дозвіл на в'їзд, тимчасове перебування, проживання, а також пропуск у прикордонну смугу та в прикордонні райони, що контролюються, дає і здійснює Державна прикордонна служба України разом з органами внутрішніх справ. Забороняється пересування берегом і на льоду прикордонних річок, озер та інших водойм поза встановленими для цього шляхами, стежками або з порушенням правил пересування.

Згідно із законодавством України, визначається також порядок перебування і пересування всіх осіб у межах території прикордонних залізничних і автомобільних станцій, морських і річкових портів, аеропортів і аеродромів, відкритих для міжнародного сполучення.

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», особи, щодо яких встановлено адміністративний нагляд, зобов'язані прибути в обране ними місце проживання і зареєструватися в органі внутрішніх справ, повідомляти працівників міліції, які здійснюють адміністративний нагляд, про зміну місця проживання, а також про виїзд за межі району (міста) у службових справах. За постановою начальника органу внутрішніх справ, до них можуть частково або у повному обсязі застосовуватися такі обмеження, як заборона перебування у визначених місцях району (міста), заборона виїзду чи обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста) та деякі інші.

Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (ст. 4 та ін.), передбачене обов'язкове відселення населення, яке проживає у відповідній зоні.

Статті 106, 148 КПК України передбачають обмеження права підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на вибір місця перебування, яке полягає у відібранні письмового зобов'язання не відлучатися з місця постійного проживання (місця постійного перебування) без дозволу слідчого (прокурора, суду), або у затриманні підозрюваного чи взятті під варту (арешті) підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного.

Обмежується це право і у зв'язку з виконанням громадянами України військового обов'язку, у тому числі у зв'язку з необхідністю дотримання ними правил військового обліку, проходженням військової, а також альтернативної (невійськової) служби, що передбачено законами України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» і «Про альтернативну (невійськову) службу». Відповідно до ст. 17 Закону України «Про Збройні Сили України» військовослужбовці і працівники Збройних Сил України, можуть бути обмежені у свободі пересування, вільному виборі місця проживання відповідно до закону.

Певні обмеження свободи пересування і права на вільний вибір місця проживання можуть бути застосовані в умовах воєнного або надзвичайного стану, що передбачено відповідними законами України.

Право громадян України вільно залишати територію України і будь-які винятки із нього детально регламентуються Законом «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України». Але громадяни України мають можливість виїхати за кордон тільки на підставі документа, що посвідчує їх особу (паспорта громадянина України для виїзду за кордон, проїзного документа дитини, дипломатичного чи службового паспорта тощо).

Громадянинові України, як зазначено у ст. 6 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», може бути тимчасово відмовлено у видачі паспорта, а громадянинові України, який має паспорт, у виїзді за кордон у випадках, якщо: він обізнаний з відомостями, які становлять державну таємницю; він ухиляється від виконання зобов'язань, покладених на нього судовим рішенням; проти нього порушено кримінальну справу; він свідомо сповістив про себе неправдиві відомості; він підлягає призову на строкову військову службу та в деяких інших випадках. Усі ці обмеження мають тимчасовий характер, але вони можуть мати різну тривалість.

Порушення Закону щодо підстав для обмежень у праві виїзду громадян України за кордон може бути оскаржено громадянином до суду за місцем

проживання. Прийняте судом рішення негайно виконується відповідним підрозділом паспортної служби. Однак відмова у виїзді за кордон у зв'язку з порушенням щодо особи кримінальної справи, її засудженням за вчинення злочину, ухиленням від виконання зобов'язань, покладених на особу судовим рішенням, перебуванням її під адміністративним наглядом оскарженню не підлягає.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, свобода пересування і право на вибір місця перебування вперше було передбачене статтями 13 і 14 Загальної декларації прав людини, згідно з якими кожна людина має право на свободу пересування і обрання собі місця проживання в межах кордонів кожної держави, право залишати будь-яку країну, включаючи також її власну, і повертатися до своєї країни, право шукати притулок від переслідувань (за винятком таких, які викликані вчиненням неполітичного злочину або діяннями, що суперечать цілям і принципам ООН) в інших країнах і користуватися цим притулком. Відповідно до ст. 3 Протоколу № 4 до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, жодна людина не може бути позбавлена права в'їзду на територію держави, громадянином якої вона є.

ІІІ. ПРАВА БІЖЕНЦІВ

Відповідно до ст. 14 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право шукати притулок від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Це право не може бути застосоване у випадку переслідування, яке насправді викликане вчиненням неполітичного злочину або діянням, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

На підставі даної норми резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1967 р. була прийнята Декларація про територіальний притулок. Згідно з нею на право користуватися притулком не може посылатися особа, щодо якої існують серйозні підстави вважати, що вона вчинила злочин проти миру, військовий злочин або злочин проти людства. Щодо інших осіб не повинні застосовуватися такі заходи, як відмова від дозволу перетинання кордону, а якщо вони вже перейшли кордон – вислання або примусове повернення до будь-якої країни, де такі особи можуть бути піддані переслідуванню.

Конституція України (ст. 26) містить положення, згідно з яким іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом. Але такого закону в Україні ще не прийнято. Згідно з пунктом 26 ст. 106 Конституції України, рішення про надання притулку в Україні приймає Президент України. При цьому щодо кожної окремої особи таке рішення приймається персонально. Словосполучення «може бути надано» не слід розглядати як диспозитивне чи колізійне. Оскільки в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України), праву людини на притулок чітко кореспондує обов'язок держави надати такий притулок, що є гарантією неповернення людини в обстановку, за якою обмежуються її права та свободи, і є основою міжнародних стандартів системи захисту біженців. Вказане словосполучення сформульоване саме таким чином лише для того, щоб підкреслити той факт, що розглядуване право не є абсолютним і має свої винятки, зокрема ті, що пов'язані із вчиненням особою неполітичного злочину або діянням, що суперечить цілям і принципам ООН.

Відповідно до ст. 331 КК України і ст. 204-1 КУпАП, які передбачають кримінальну та адміністративну відповідальність за незаконне перетинання державного кордону України, чинність цих статей не поширюється на випадки прибуття в Україну іноземців чи осіб без громадянства для використання права притулку відповідно до Конституції України, а також з метою набуття статусу біженця, навіть у тих випадках, коли згодом з'ясується, що права отримати притулок або набути статусу біженця ці особи не мають.

Фактичний притулок іноземцям та особам без громадянства в Україні надається також відповідно до Закону України «Про біженців».

Під *біженцем* у цьому Законі (ст. 1) розуміється особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Згідно зі ст. 3 Закону, біженець не може бути висланий або примусово повернутий до країн, де: його життю або свободі загрожує небезпека через його расу, віросповідання (релігію), національність, громадянство (підданство), належність до певної соціальної групи або політичні переконання; він може зазнати катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, або з якої він може бути висланий або примусово повернутий до країн, де його життю або свободі загрожує небезпека через його расу, релігію, національність, громадянство (підданство), належність до певної соціальної групи або політичні переконання. Проте дія цієї статті не поширюється на біженця, засудженого в Україні за вчинення тяжкого злочину.

Особи, які мають намір набути статус біженця, повинні звернутися до

відповідного органу міграційної служби України із заявою про надання їм статусу біженця.

Статтею 10 Закону «Про біженців» визначено перелік осіб, яким не надається статус біженця. Зокрема, це особа, яка: вчинила злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людства і людяності, як їх визначено у міжнародному праві; вчинила тяжкий злочин неполітичного характеру за межами України до прибуття в Україну з метою набуття статусу біженця, якщо таке діяння віднесено КК України до тяжких злочинів; винна у вчиненні дій, що суперечать меті та принципам Організації Об'єднаних Націй.

Відповідно до ст. 18 Закону особа, стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, *має право* на: тимчасове працевлаштування, навчання, медичну допомогу у порядку, встановленому законодавством України; проживання у родичів, у готелі, піднайом житлового приміщення або користування житлом, наданим у пункті тимчасового розміщення біженців; правову допомогу.

Крім прав, які гарантуються в Україні кожній людині, *особа, якій надано статус біженця, має* рівні з громадянами України *права* на пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, за винятком обмежень, які встановлюються законом, працю, підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; відпочинок; освіту, свободу світогляду і віросповідання, направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів, володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; правову допомогу; відповідні права у шлюбних та сімейних відносинах; право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів

соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, під *біженцем* розуміється особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

IV. ПРАВО НА УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ

Відповідно до ст. 21 Загальної декларації прав людини, воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля має виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які необхідно проводити за умови загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

У ст. 5 Конституції України зазначено, що Україна є республікою. Відтак, носієм суверенітету й єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної (законодавчої, виконавчої і судової) влади та органи місцевого самоврядування. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Влада народу здійснюється передусім шляхом видання законів, які є виразом загальної волі. Тому всі громадяни мають право брати участь у створенні законів особисто або через своїх представників.

Як впливає із ст. 38 Конституції України, *змістом права громадян на участь в управлінні державними справами є, зокрема:*

- 1) право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах;
- 2) право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- 3) право рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Кожне з цих прав є самостійним і має свої особливості.

Своє право на безпосереднє здійснення влади громадяни України можуть реалізувати переважно під час виборів та референдумів.

Згідно із Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», *референдум є способом прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення. Ст. 70 Конституції України обмежує у праві брати участь у*

референдумі лише громадян України, які не досягли вісімнадцятирічного віку або визнані судом недієздатними.

Ст. 71 Конституції України встановлено, що *вибори* до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення. Порядок проведення виборів в Україні регулюється розділом III Конституції України, а також Законами України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України».

Загальність виборів, відповідно до ст. 70 Конституції України, означає, що обмеження щодо виборчого права стосуються лише тих громадян, які не досягли вісімнадцяти років або визнані судом недієздатними. Усі інші громадяни України мають *активне виборче право* (право обирати). Наявність активного виборчого права означає не тільки право голосу (юридичну можливість обирати), а й право висувати кандидатів на виборні посади, бути їх довіреною особою, агітувати за них тощо.

Пасивне виборче право (право бути обраним) означає також право висувати свою кандидатуру на виборну посаду і право бути висуненим, право бути зареєстрованим як кандидат на таку посаду й організувати зустрічі з виборцями та іншим чином проводити виборчу кампанію. Як правило, це право може бути обмежене віковим цензом, цензом осілості і мовним цензом. Наприклад, при виборах Президента України пасивне виборче право мають громадяни України не молодші 35 років, які проживають на території України не менше десяти (в тому числі п'яти останніх) років і володіють державною мовою.

Таким чином, вибори в Україні є загальними, а також: рівними (громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах; кожний виборець має один голос); прямими (Президент України і депутати обираються безпосередньо виборцями); таємними (контроль за волевиявленням виборців не допускається).

Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі про сумісництво посад народного депутата України і міського голови від 6 липня 1999 р. дійшов висновку, що положення частини першої статті 38 Конституції України, за яким громадяни мають право «вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування», в контексті положень частини другої статті 78 Конституції України треба розуміти так, що громадянина України надано право вільно бути обраним до будь-якого органу державної влади, зокрема до Верховної Ради України, до органу місцевого самоврядування – сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, а також бути обраним сільським, селищним, міським головою, але реалізувати набутий представницький мандат громадянин може тільки в одному з цих органів чи на посаді сільського, селищного, міського голови.

Відповідно до статей 140-145 Конституції України, однією з форм участі громадян в управлінні державними справами є *місьцеве самоврядування* – форма «локальної» демократії, яка передбачає право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місьцеве самоврядування є одним з ефективних засобів обмеження центральної влади в інтересах окремого регіону, міста чи місцевості, кожен із представників яких, звичайно, усвідомлює себе не тільки як людину і жителя планети Земля, не тільки як громадянина України, а передусім як жителя певного міста, селища, села. Тому місцеві інтереси для нього можуть бути значно важливішими.

Місьцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Більш детально система та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів

місцевого самоврядування та їх посадових осіб визначені у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Перешкоджання здійсненню виборчого права або участі у референдумі, деякі інші діяння, які порушують право громадян на участь в управлінні державними справами, визнаються злочинами. Відповідальність за їх вчинення передбачена статтями 157-160 КК.

Порядок *доступу громадян України до державної служби, служби в органах місцевого самоврядування* та її

проходження регулюється Законами України «Про державну службу», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування» та деякими іншими актами законодавства.

Відповідно до законів України «Про державну службу» і «Про службу в органах місцевого самоврядування», право на державну службу і на службу в органах місцевого самоврядування мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір (або за іншою процедурою, передбаченою законодавством України).

Слід зазначити, що в Конституції України не міститься спеціальних положень щодо *обмеження* права громадян на рівний доступ до державної служби і до служби в органах місцевого самоврядування. Лише ст. 64 Конституції України допускає можливість тимчасового обмеження цього права в умовах воєнного або надзвичайного стану. Отже, тут діють загальні обмеження. Закони України «Про державну службу» і «Про службу в органах місцевого самоврядування» встановлюють обмеження щодо прийняття на державну службу, що стосуються осіб, які: визнані у встановленому порядку недієздатними; мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади; у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їхніми близькими родичами. Перелік винятків не є вичерпним. Крім

того, Законом України «Про боротьбу з корупцією» передбачена заборона займати посади в державних органах та їх апараті протягом трьох років від дня звільнення осіб, які вчинили корупційні діяння.

Відповідно до ст. 124 Конституції України, громадяни України також мають право брати *участь у здійсненні правосуддя*. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Більш детально це право регламентується законодавством України про судоустрій і кримінально-процесуальним законодавством.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Відповідно до ст. 21 Загальної декларації прав людини, воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля має виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які необхідно проводити за умови загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Основним нормативно-правовим актом, який визначає правовий статус громадян України, є Закон України «Про громадянство України». При його розробці були враховані норми Загальної декларації прав людини, Конвенції, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство, Конвенції про статус апатридів, Конвенції про скорочення безгромадянства, Конвенції про громадянство заміжньої жінки, Європейської конвенції про скорочення випадків багатогромадянства та про військовий обов'язок у випадках багатогромадянства, Конвенції про права дитини та інших з метою приєднання України до тих із них, які відповідають її національним інтересам.

2. Під *громадянством* розуміється правовий зв'язок між фізичною особою і відповідною державою, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Водночас громадянство – це самостійний конституційно-правовий інститут: відносини з приводу громадянства регулюються сукупністю окремих конституційних норм, а також норм спеціальних та інших законів і підзаконних нормативно-правових актів.

3. Свобода пересування і право на вибір місця перебування вперше було передбачене статтями 13 і 14 Загальної декларації прав людини, згідно з якими кожна людина має право на свободу пересування і обрання собі місця проживання в межах кордонів кожної держави, право залишати будь-яку країну, включаючи також її власну, і повертатися до своєї країни, право шукати притулок від переслідувань (за винятком таких, які викликані вчиненням неполітичного злочину або діями, що суперечать цілям і принципам ООН) в інших країнах і користуватися цим притулком. Відповідно до ст. 3 Протоколу № 4 до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, жодна людина не може бути позбавлена права в'їзду на територію держави, громадянином якої вона є.

4. Під *біженцем* розуміється особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за

ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

5. Відповідно до ст. 21 Загальної декларації прав людини, воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля має виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які необхідно проводити за умови загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції «ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА» розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до семінарських занять з теми №3 рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

**ТЕМА № 4. ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І
ГРОМАДЯНИНА
ПЛАН ЛЕКЦІЇ:**

1. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні
2. Право на приватну власність
3. Право на підприємницьку діяльність
4. Право на працю

5. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

52. Букач В. Зміст конституційних політичних прав і свобод громадян // Право України. – 2001. – № 9. – С. 21-23.

53. Васильківська І. Монографія з проблем забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку України // Юридична Україна. – 2006. – №8. – С. 100-101.

54. Дашковська О.Р. Принципи поділу влади як гарантія політичної свободи людини і громадянина // Проблеми законності. – Харків, 1998. – Вип. 36.

55. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування: Пер. з англ. – К.: “АрТек”, 1997. – 624 с.

56. Дорошенко Ю. Політичний статус засобів масової інформації за системи поділу влади (На тлі посттоталітарних процесів) // Людина і політика. – 1999. – № 2. – С. 5-9.

57. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Вид. 2-ге. – Харків: Консум, 2001. – 464 с.

58. Кононенко О. Проблеми реалізації конституційного права громадян на збори, мітинги, походи і демонстрації // Право України. – 1998. – № 2. – С. 48-50.

59. Ліщина І. Регулювання реалізації рішень Європейського Суду з прав людини // Право України. – 2001. – № 5. – С. 42-43.

60. Лукаш Е.А. Природа конституційного права громадян на об'єднання в політичні партії // Проблеми законності. – Харків, 2001. – Вип. 48.

61. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – К.: Український центр правничих студій, 2000. – № 1. – 248 с.

62. Присяжнюк Т. Система Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав //

Право України. – 2006. – № 6. – С. 32-36.

63. Славроник В. Обеспечение конституционного права граждан на обращение // Юридический вестник. – 1999. – № 1. – С. 26-28.

64. Славкина Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод и национальные законодательства // Власть. – 2006. – № 6. – С. 29-34.

65. Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства і держави: Монографія / В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко, О.О. Гайдулін та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 702 с.

66. Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненням фізичних та юридичних осіб // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №2. – С. 67-69.

67. Тодика О.Ю. Конституційно-правове закріплення принципів участі громадян країн СНД у виборах // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №1 (20).

68. Трофименко Л. Політичні права жінки та їх реалізація // Юридический вестник. – 2000. – № 4. – С. 77-80.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Вивчити економічні права та свободи людини і громадянина в Україні, право на приватну власність, право на підприємницьку діяльність, право на працю.

ВСТУП

Економічні права належать до прав другого покоління. У соціалістичній концепції прав людини вони були домінуючими, а західна політико-правова думка завжди протиставляла їх громадським та політичним правам. Адже ці права вважалися західними правознавцями абсолютними, невід'ємними, і повинні беззаперечно визнаватися і виконуватися державою, в той час як ступінь дотримання соціально-економічних прав знаходиться в залежності від стану економіки кожної конкретної країни. Тому західна доктрина вважає, що і конституційно-правовий механізм їх закріплення та регулювання має бути максимально гнучким.

У Міжнародному пакті про економічні права визначається (ст. 2), що ці права повинні забезпечуватися поступово та в максимальних межах наявних ресурсів держави. Але як бути, коли цих «наявних ресурсів» обмаль? Відповідь на це питання можна знайти в концепції соціальної держави, центром якої є принцип відповідальності держави за забезпечення прожиткового мінімуму громадян.

На визнання соціально-економічних прав як складової правового статусу особи значний вплив відіграла регламентація цих прав у конституціях соціалістичних країн. Пізніше вони були віднесені до Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про економічні соціальні та культурні права та закріплені низкою інших міжнародних документів. Однак і сьогодні далеко не всі держави можуть реально захистити всі важливі права цієї групи. Основна причина – стан економіки країни. Адже соціальна функція може здійснюватися в повному обсязі лише за умов високого рівня економічного розвитку, що дозволяє розумно перерозподіляти засоби та ресурси, зберігати свободу ринкової економіки та підприємництва.

I. ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Важливе місце в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина займають і економічні права та свободи, які визначають можливість людини створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними та здійснювати господарську діяльність. До основних економічних прав і свобод людини і громадянина відносять: право приватної власності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на користування об'єктами права державної та комунальної власності (ст. 41) та власністю Українського народу (ст. 13).

Отже, економічні права та свободи людини і громадянина – це нормативно визначена міра можливої поведінки або діяльності людини та громадянина в економічній сфері суспільних відносин, пов'язана з правовим режимом власності та господарської діяльності.

Конституція України містить порівняно незначну кількість основних економічних прав і свобод-право приватної власності; право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом; право користуватися об'єктами права державної та комунальної власності. Утім ці конституційні права отримали комплексний розвиток у чинному цивільному та господарському законодавстві України.

Первинним, базисним економічним правом, що визначає економічні основи суспільного і державного ладу України, є право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41), що набувається в порядку, визначеному чинним законодавством України. Об'єктами права приватної власності визначаються матеріальні (рухомі та нерухомі) та особисті нематеріальні цінності (блага). Формою здійснення правовідносин, пов'язаних із реалізацією права приватної власності, є володіння, користування і розпорядження матеріальними і

особистими нематеріальними цінностями (благами) з метою задоволення соціально-економічних потреб людини і громадянина.

Водночас Основний Закон застерігає, що власність зобов'язує не завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, не погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Тобто використання права приватної власності для завдання шкоди та збитків іншим особам та їх законним правам, а також на шкоду інтересам суспільства та держави є неприпустимим.

Держава гарантує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений власності та декларує непорушність права приватної власності. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з подальшим повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Тож націоналізація та реприватизація об'єктів права приватної власності є неконституційною.

Конфіскація як форма відчуження приватної власності може застосовуватися лише за рішенням суду, як додаткова санкція в адміністративній і кримінальній юридичній відповідальності.

Наступним важливим економічним правом є право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42). За змістом це право дозволяє здійснювати на свій ризик діяльність, що передбачає отримання прибутку; за суб'єктами – це право належить всім громадянам України, іноземцям і особам без громадянства, за винятком депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, суддів та ін.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, упереджує зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісну конкуренцію. Зокрема, в Україні діє

Антимонопольний комітет України, який зобов'язаний забезпечувати конкурентність підприємницької діяльності в державі та запобігати утворенню штучних монополій.

Конституція України також покладає на державу обов'язок захищати права споживача, здійснювати контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяти діяльності громадських організацій споживачів. Тобто держава забезпечує соціальний характер підприємницької діяльності в Україні.

Похідним від права власності є й право громадян України користуватися об'єктами права державної та комунальної власності для задоволення своїх потреб (ч. 3 ст. 41) та власністю Українського народу (ст. 13), але це право є лише різновидом права власності та потребує свого законодавчого закріплення і належного теоретичного обґрунтування.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, економічні права та свободи людини і громадянина – це нормативно визначена міра можливої поведінки або діяльності людини та громадянина в економічній сфері суспільних відносин, пов'язана з правовим режимом власності та господарської діяльності.

II. ПРАВО НА ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ

Закріплення права приватної власності в Конституції та законодавстві України як певного правового явища в праві стало можливим з розумінням природи людини в усіх її виявах, з проникненням у потреби людини, її здібності і прагнення. В такому розумінні право власності видається природним правом, що характеризує особу як таку, що має емоції, бажання, задоволення від наявності у неї власності. Таке становище не означає звуження прагнень лише до матеріального забезпечення людини, а є передумовою вільної особистості, яка сприймає себе через сферу матеріальних благ, що їй належать і забезпечують здійснення всього спектра її прав. Тому поширеним є погляд на приватну власність як на основу для вираження закріплення та реалізації прав і свобод людини, що є підставою для визнання її приватною особою.

Про власність як належність або присвоєння матеріальних благ може йтися як у виробництві, так і у споживанні; як при їх розподілі, так і при обміні. Тому відносини власності слід розглядати як право власності, що внаслідок своєї приватної природи регулюється цивільним правом, а також і як інші інституції в економіці і в праві. Тобто право власності є комплексним, оскільки відносини власності регулюються і нормами інших галузей права: конституційного, кримінального, фінансового, адміністративного та ін., а власність взагалі виступає економіко-правовим явищем, у якому правова форма нерозривно злита з економічним змістом.

Утвердження в Україні приватної власності є показовим фактором перетворення її на державу з ринковою орієнтацією, свободою підприємницької діяльності і виступає необхідною умовою для розвитку гармонійної особистості. Приватна власність є вагомим чинником як для кожного зокрема, так і для суспільств; в цілому, стан якого залежить від добробуту його членів.

Право власності є абсолютним і найширшим із існуючих прав. Традиційно для нашої країни Конституція передбачає як повноваження власника правомочності по володінню, користуванню та розпорядженню тими

об'єктами, що належать особі. Цими правомочностями охоплюються майже всі можливості, ще може реалізувати власник.. Однак їх не слід вважати замкнутим колом, бо власник має право здійснювати зі своїм майном будь-які дії, що їх можна не розуміти буквально як зазначені правомочності, якщо це не суперечить загальним правовим засадам.

У статті 41 Конституції України йдеться про приватну власність фізичних осіб, якими є як громадяни України, так і іноземні громадяни та особи без громадянства. В розвиток цих конституційних положень ЦК України передбачається й право приватної власності юридичних осіб (статті 115, 3 і 8) – право юридичних осіб приватного права, якими є товариства та установи.

Об'єктами права приватної власності можуть бути як предмети матеріального світу – майно або речі, так і результати інтелектуальної, творчої діяльності. Взагалі майно розглядається як поняття, що ширше за речі, до складу якого входять як речі, так і права, а також цінні папери, тобто так звані «безтілесні речі», якими є певні зобов'язання, – сплатити борг чи вимагати його повернення (активи і пасиви) або корпоративні права. Правовий режим окремих речей та права власності на них встановлюється цивільним законодавством та іншими його галузями – природо-ресурсовим, сімейним тощо.

Поряд із правом власності на речі (речовим правом) має місце такий вид абсолютних прав, як виключні права на ідеальні результати інтелектуальної, творчої діяльності, якими є її продукт, що називається залежно від його характеру твором науки, літератури, мистецтва, винаходом, промисловим зразком та ін. Відносини в цій сфері регулюються законодавством з інтелектуальної та промислової власності.

Способи набуття права власності можуть бути різними. Вони поділяються на первісні та похідні, загальні та спеціальні. Первісним способом право власності набувається тоді, коли майно не мало власника або ж воно незалежне від волі власника. Це такі способи, як виготовлення речей (особливо шляхом виробництва в підприємницькій діяльності), знахідка, привласнення загально-

доступних дарів природи та ін. Похідним способом набувається право власності з волі власника речі, передусім укладенням договорів – купівлі-продажу, дарування, міни, довічного утримання тощо.

Різні способи набуття права власності регулюються з більшим чи меншим ступенем деталізації. Наприклад, широко представлене законодавство, що стосується цінних паперів, приватизації, інтелектуальної власності. Значно менше піддане регулюванню набуття права власності за набувальною давністю, на скарб, безгосподарне майно тощо.

Окремі види майна потрапляють у власність при додержанні певних вимог до суб'єктів і порядку набуття ними права власності, наприклад на державне майно при його приватизації. Законодавство України передбачає також, що деякі види майна не можуть перебувати у приватній власності – це бойова і спеціальна воєнна техніка, вибухові речовини, зброя і т. ін.

Обмеження можливості мати у приватній власності певне майно можуть стосуватись і окремих приватних осіб. Так, частиною 2 ст. 374 ЦК допускається можливість встановлення для іноземців та осіб без громадянства обмежень стосовно земельних ділянок, хоча, за загальним правилом, їм може надаватись земельна ділянка у власність. Навпаки, іноземні юридичні особи можуть набувати право власності на землю лише у випадках, встановлених законом (ч. 3 ст. 374 ЦК). Так, частиною 2 ст. 81 Земельного кодексу України встановлюється право іноземних громадян та осіб без громадянства набувати у власність земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності. А частина 4 ст. 22 Земельного кодексу України містить заборону передачі у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам земель сільськогосподарського призначення.

Громадяни можуть користуватися не тільки майном, яке належить їм на праві приватної власності, а й об'єктами права державної та комунальної

власності, тобто власністю суб'єктів публічного права – держави та територіальних громад. Це як природно необхідне використання шляхів, мостів, земель паркової зони, узбереж тощо, так і використання як соціального феномена – через заклади освіти, здоров'я, спорту. Відбувається таке використання безоплатно і на оплатній основі, що здійснюється на підставі та в порядку, встановлених законом. Поширеним оплатним способом використання державного та комунального майна є передача його в оренду.

Непорушність права приватної власності є загальним принципом, на підставі якого законами України передбачаються конкретні норми та механізми, що забезпечують дієвість цих гарантій. Непорушність права власності має широкий зміст і означає проголошення невтручання будь-кого, в тому числі державних органів, у здійснення власником своїх повноважень, неможливість прояву свавілля відносно приватного власника та його прав, недопустимість будь-яких порушень його влади над своїм майном, а також дій всупереч інтересам власника, його волі тощо.

Конкретніше ця конституційна гарантія втілюється в заборону протиправного позбавлення права власності. За загальним правилом, виходячи з принципу непорушності права приватної власності, лише сам власник може вирішувати питання про припинення свого права на майно. Це відбувається шляхом відчуження майна, наприклад укладенням відповідних договорів, знищенням майна, відмовою від нього. При цьому в певних випадках вимагається додержання визначених законодавством вимог. Наприклад, при відмові від нерухомості власник повинен повідомити органи державної реєстрації прав на нерухомість. За заявою власника вносяться зміни до відповідного реєстру, якщо йдеться про відмову від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації (ст. 347 ЦК).

Однак не виключаються випадки примусового позбавлення приватного власника права поза його волею. У статті 41 Конституції України вказується на виключність примусового відчуження об'єктів права приватної власності, мотив, підстави, порядок та умови його застосування. Так, мотивом такого

примусу може бути лише суспільна необхідність, внаслідок якої суспільні інтереси конкурують з приватними, і саме на користь перших встановлюються певні механізми позбавлення приватного власника свого майна. При цьому від відповідного органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування вимагається доведення цього факту, наприклад, що використання земельної ділянки є неможливим без припинення права власності на неї. Підстави та порядок примусового відчуження встановлюються законом, і воно відбувається шляхом прийняття або відповідного закону (наприклад, при націоналізації), або акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим (наприклад, при реквізиції), або судового рішення (наприклад, при вилученні земельної ділянки). Умовами примусового вилучення об'єктів права приватної власності є попереднє та повне відшкодування їх вартості із наголошенням на можливості цього лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

ЦК України деталізує регулювання випадків примусового позбавлення приватного власника його майна, встановлюючи при цьому механізм, якого слід дотримуватися. До його складу при примусовому викупі земельної ділянки та/або нерухомого майна у зв'язку з викупом земельної ділянки, на якій воно розміщене, входять: письмове повідомлення приватного власника відповідним органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування про необхідність викупу його земельної ділянки; запропонування викупної ціни, строків та інші умови викупу; винесення судом рішення про викуп земельної ділянки. При цьому приватний власник має певні права, зокрема вимагати забезпечення його та членів його сім'ї помешканням у розмірі та в порядку, встановленому законом; надання іншої, рівноцінної за якістю земельної ділянки в межах даного населеного пункту; компенсації вартості свого майна та відшкодування завданих збитків та ін.

Примусове відчуження права власності можливе й шляхом викупу безгосподарно утримуваних пам'яток історії та культури (ст. 352 ЦК),

звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника, що здійснюється за загальними правилами про цивільно-правову відповідальність осіб та регулюється Цивільним процесуальним, Господарським процесуальним кодексами і законодавством про банкрутство. Реквізиція (ст. 353 ЦК) застосовується тоді, коли мають місце надзвичайні обставини, а саме: стихійні лиха, аварії, епідемії, епізоотії.

На відміну від зазначених випадків примусового відчуження права приватної власності конфіскація є безоплатним вилученням у власника належного йому майна за рішенням суду у вигляді санкції за здійснення правопорушення (ст. 354 ЦК). Тобто конфіскація може розглядатися як різновид майнової відповідальності особи. Її застосування можливе виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Отже, адміністративний порядок конфіскації майна законодавством України не допускається.

По своїй суті право власності надає необмеженість правового панування над речами (майном), що є його об'єктами. Однак з давніх часів право виходило з недопустимості безмежної волі окремої особи, що було б не тільки запереченням права, але і прямою протилежністю добра. Обмеження – це іманентно внутрішньо властива характеристика права власності. Тому Конституцією України встановлюється неможливість таких дій власника, якими б завдавалася шкода правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувалися екологічна ситуація і природні якості землі.

Обмеження не виключають окремих правомочностей зі змісту права власності, а стискають, стримують власника в здійсненні суб'єктивного права. Обмеження права власності базуються на принципах встановлення виключно в інтересах загального блага, суспільного інтересу; на підставі й у межах закону; рівності всіх власників перед подібними обмеженнями; можливості судового заперечення вилучення державою майна з власності; справедливої компенсації державою власнику майнових втрат.

Загальні засади обмеження права власності містяться й у ст. 319 ЦК,

інших законах. Вихідним є положення про те, що власність зобов'язує. Це дозволяє передбачати в законодавстві можливості обмеження чи припинення діяльності власника або встановлення зобов'язання допустити обмежене користування його майном іншими особами. Обмеження права власності стосуються можливостей мати певні об'єкти на праві власності, порядку їх використання (це стосується насамперед земельних ділянок та житлових приміщень, які повинні використовуватися відповідно до їх цільового призначення) та утримання (наприклад, національних, культурних та історичних цінностей), інших особливостей здійснення правомочностей власника. Обмежують право власності також сервітути, емфітевізіс, суперфіцій (глави 32-34 ЦК).

Обмеження права приватної власності можуть передбачатися законами, виникати з договорів та встановлюватися судовими рішеннями.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Закріплення права приватної власності в Конституції та законодавстві України як певного правового явища в праві стало можливим з розумінням природи людини в усіх її виявах, з проникненням у потреби людини, її здібності і прагнення. В такому розумінні право власності видається природним правом, що характеризує особу як таку, що має емоції, бажання, задоволення від наявності у неї власності. Таке становище не означає звуження прагнень лише до матеріального забезпечення людини, а є передумовою вільної особистості, яка сприймає себе через сферу матеріальних благ, що їй належать і забезпечують здійснення всього спектра її прав. Тому поширеним є погляд на приватну власність як на основу для вираження закріплення та реалізації прав і свобод людини, що є підставою для визнання її приватною особою.

II. ПРАВО НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Конституція України містить цілу низку норм, які, однак, не є систематизованими в окремий конституційно-правовий інститут, але утворюють у сукупності певну системно-структурну єдність.

Незважаючи на економічні доктрини та національні особливості їх втілення в правові форми функціонування економічних відносин, ринкова економіка базується на економічній багатоманітності з особливим акцентом на розвиток приватної власності на засоби виробництва, на свободі конкуренції і ціноутворення, ефективному механізмі державного регулювання економічних процесів. Рушійною силою ринкової економіки відповідно є підприємництво, як безпосередня, самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку.

Таким чином, положення ст. 42 Конституції України системно пов'язані зі ст. 15 Конституції України щодо засад економічної багатоманітності; ст. 16 Конституції України щодо найважливішої функції держави – забезпечення економічної безпеки України; а також статтями 13 та 14 Конституції України щодо закріплення права власності на природні ресурси, які є одним із найважливіших засобів виробництва. Безпосередній, органічний зв'язок реалізація конституційного права на підприємницьку діяльність має зі ст. 41

Конституції України щодо змісту та форм права власності, непорушності права приватної власності; ст. 43 Конституції України про право на працю та ст. 54 Конституції України щодо гарантій свободи творчості та захисту прав інтелектуальної власності. Саме реалізація права власності шляхом використання її об'єктів у підприємницькій діяльності як капіталу та реалізація права на працю, як обов'язкового фактора виробництва і відповідно ринкових економічних відносин, права на творчу діяльність і використання її результатів шляхом залучення об'єктів інтелектуальної власності до підприємницької діяльності утворюють необхідну і відносно автономну систему функціонування ринкових підприємницьких відносин. Від практичної результативності цих відносин безпосередньо залежить реалізація одного з найважливіших конституційних прав – права на достатній життєвий рівень громадянина України, що зафіксований у ст. 48 Конституції України. Системність у співвідношеннях названих положень Конституції України об'єктивно вимагає утворення в її межах окремого структурного підрозділу – «економічної системи». Зміст положень ст. 42 Конституції України про право на підприємницьку діяльність визначає її центральне місце для регулювання економічних відносин ринкового типу, адже вони стосуються активної рушійної сили цих відносин – підприємництва.

Підприємницькі відносини втілюють у собі високу напругу одночасного співіснування приватних і публічних інтересів. Безмежна кількість соціальних конфліктів на цьому ґрунті та їх драматизм демонструє ступінь важливості, складності і відповідальності, що лягає на визначення правових форм реалізації підприємницької діяльності.

З одного боку, визнання законодавцем права на підприємницьку діяльність є визнанням ваги та ролі приватного інтересу, приватної мотивації, що спонукає до підприємницької діяльності. В свою чергу, право на підприємницьку діяльність з позиції пріоритету приватного інтересу реалізується через ключовий приватно-правовий феномен – свободу договору, як право укласти або не укласти угоду, самостійно обирати контрагента, виз-

начати вид зобов'язання та параметри його окремих умов тощо.

З іншого боку, підприємницька, економічна діяльність є лише частиною суспільного життя і її здійснення супроводжується впливом багатьох інших, зокрема публічних, інтересів. Тому завданням забезпечення публічних інтересів з точки зору їх впливу на свободу підприємництва, свободу договору є необхідність обмеження можливостей реалізації вказаних свобод. Отже, забезпеченню свободи підприємництва є водночас і приватним і публічним інтересом у тому сенсі, що в умовах ринкової економіки підприємницька діяльність є головним чинником економічної життєдіяльності суспільства. Підприємницька діяльність є підґрунтям появи шах інших публічних інтересів, що виникають у цій сфері.

Саме тому право на підприємницьку діяльність, що суб'єктивно реалізується завдяки приватному інтересу через приватну мотивацію, є першочерговим публічним інтересом функціонування економічної системи як такої з усіма наступними соціальними сподіваннями щодо її результативності. Важливо враховувати, що спрямованість, інтенсивність та зміст і приватних, і публічних інтересів є мінливими, залежать від багатьох внутрішніх, а в умовах глобалізації світових економічних процесів – і зовнішніх чинників. Тому конфігурація суспільно прийнятного балансу цих інтересів постійно змінюється.

Важливо враховувати, що динаміка публічних та приватних інтересів у галузі підприємництва не дає можливості сформулювати баланс цих інтересів казуїстично. Тому завданням конституційно-правового регулювання є фіксація: ієрархії приватних і публічних інтересів; правових засобів їх реалізації та рівня законодавчого визначення правових наслідків неправомірної поведінки підприємців.

Стаття 42 Конституції України враховує у змісті своїх положень суперечність суспільних економічних відносин. Так, у ч. 1 цієї статті поряд з фіксацією права на підприємницьку діяльність включено застереження, що сферою його реалізації є тільки ті піди діяльності, що не заборонені законом.

Законодавець вказав ні засоби обмеження – пряму заборону шляхом відсилання до точного законодавства. Важливо звернути увагу на те, що в цьому випадку Конституція України не вказує на зміст тих чи інших публічних інтересів, для врахування яких законодавчо можуть бути застосовані ці заборони. Відсутність посилання у Конституції України на можливість обмежень підприємницької діяльності поточним законодавством, керуючись тими чи іншими публічними інтересами, призводить до колізії з положенням ст. 64 Конституції України щодо того, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією.

Наявність простого застереження у тексті Конституції щодо можливості заборонити або обмежити право на підприємницьку діяльність без посилання на визначений публічний інтерес, захист якого має бути підставою для таких обмежень, практичне призводить до безконтрольного обмеження поточним законодавством наданого Конституцією України цього права, що не є допустимими.

Частина 2 цієї статті містить інший за юридичною технікою засіб обмежень – обмеження за колом осіб. Так «підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом». В цьому випадку Конституція України вказує на засіб обмеження права на підприємницьку діяльність через суб'єктний склад правовідносин, конкретний зміст якого визначається шляхом відсилання до поточного законодавства. Слід зауважити, ще групу суб'єктів підприємницької діяльності поряд із фізичними особами складають також юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, що уособлюють у собі приватні інтереси їх засновників, якими первинно завжди є фізичні особи (за винятком випадків, коли засновником, наприклад, виступає держава або орган місцевого самоврядування). Водночас віднесення змісту ст. 42 Конституції України до розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» з точки зору конституційно-правового регулювання призвело до існування двох окремих режимів їх діяльності: для фізичних осіб – підприємців

і для юридичних осіб.

В частині 3 ст. 42 Конституції України публічним інтересом, щодо забезпечення якого держава застосовує заборону на окремі види поведінки з боку підприємців, є необхідність підтримання економічної конкуренції як системного чинника функціонування ринкової економіки. Слід звернути увагу, що в цій частині ст. 42 Конституції України заборона сформульована у вигляді прямої вказівки на перелік родових складів економічних, господарських правопорушень – зловживання монопольним становищем на ринку; неправомірне обмеження конкуренції; недобросовісна конкуренція. Фактично ця норма також відсилає до поточного конкурентного законодавства, яке містить вичерпний перелік відповідних правопорушень. Слід звернути увагу й на те, що Конституція України не забороняє монопольне становище підприємця на внутрішньому ринку як таке. Це особливо важливо в умовах міжнародної конкуренції. Держава забороняє саме зловживання монопольним становищем, яке і утворює склад правопорушення. Однак види і межі монополії, що відділяють правомірну монополію від забороненої, згідно із ст. 42 Конституції України визначаються законом.

Серед публічних інтересів, що є чинником публічно-правового регулювання підприємницької діяльності, – права споживачів на якість і безпеку товарів та послуг, що виробляються та надаються підприємцями

Очевидно, з точки зору послідовності застосування інструментів юридичної техніки законодавцю в цьому випадку також було б доцільно вказати на правові наслідки завдання шкоди споживачам та зробити відсилання до спеціального поточного законодавства.

Слід зазначити, що складність змісту економічних відносин, їх регулювання з боку держави вимагає застосування багатьох інших обмежень та заборон у підприємницькій діяльності. Ці обмеження, як правило, не пов'язані із заборонаю окремих видів діяльності або визначенням сфери державної монополії чи заборонаю окремим особам займатися підприємництвом або станом економічної конкуренції, або правами споживачів. Вони в першу чергу

пов'язані з можливістю реалізації свободи договору, а саме через встановлення обмежень на укладання певних угод, звуження сфери диспозитивності у визначенні тих чи інших договірних умов, наприклад, платіжних, цінових, умов забезпечення зобов'язань тощо.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Конституція України містить цілу низку норм, які, однак, не є систематизованими в окремий конституційно-правовий інститут, але утворюють у сукупності певну системно-структурну єдність.

IV. ПРАВО НА ПРАЦЮ

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Право на працю є визначальним для групи соціально-економічних прав, і серед них – право працюючих на страйк з метою захисту своїх соціально-економічних прав та інтересів і право на відпочинок. На відміну від Конституції Української РСР 1978 року, де право на працю було пов'язане із гарантованим наданням роботи, у нині діючій Конституції воно сформульоване як свобода праці, що більшою мірою відповідає міжнародним стандартам. Так, статтею 23 Загальної декларації прав людини 1948 р. закріплено право на працю, на вільний вибір місця роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

Свобода праці, заборона примусової праці та дискримінації у сфері праці є одним з головних принципів регулювання соціально-трудових відносин. Свобода праці базується на свободі кожної людини у своєму розвитку (ст. 23 Конституції України), а не тільки у відносинах з використання праці. Тому її не

слід обмежувати правом вільно розпоряджатися робочою силою як економічною категорією, якимось майном. З правової точки зору свободу праці можна визначити як свободу від примусу до праці, можливість особи без зовнішнього впливу вирішувати питання – займатися чи не займатися працею, а якщо займатися, то де і якою саме. Практично це означає, що людина наділена виключним правом самій розпоряджатися своїми здібностями до праці; не можуть існувати як законні підстави для залучення до примусової праці; людина може вільно обирати вид та форму діяльності (робота за трудовим договором, підприємницька діяльність, робота у власному господарстві та ін.); не можуть у законодавстві встановлюватися підстави для відмови в прийнятті на роботу; в період виконання роботи за трудовим договором власник не має права вимагати роботу, не передбачену трудовим договором; розірвання трудового договору як з боку працівника, так і з боку роботодавця не може обмежуватись; для захисту порушеного права на свободу праці чи свободу трудового договору і працівник, і власник підприємства наділяються правом звертатися до компетентних органів влади (судової та адміністративної).

Держава гарантує працездатним громадянам, які постійно проживають на території України: вільний вибір виду діяльності; безоплатне сприяння державними службами зайнятості в підборі відповідної роботи і працевлаштуванні згідно з покликанням, здібностями, професійною підготовкою, освітою, з урахуванням суспільних потреб; надання підприємствами, установами, організаціями відповідно до їх попередньо поданих заявок роботи за фахом випускникам державних вищих навчальних, професійних навчально-виховних закладів; безоплатне навчання безробітних новим професіям, перепідготовку в навчальних закладах або в системі державної служби зайнятості з виплатою стипендії; компенсацію відповідно до законодавства матеріальних витрат у зв'язку з направленням на роботу в іншу місцевість; правовий захист від необгрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи (ст. 51 КЗпП).

Україна забезпечує рівність трудових прав усіх громадян не тільки при

прийнятті на роботу, а й при зміні та припиненні трудового договору. Відповідно до ст. 22 КЗпП будь-яке пряме або непряме обмеження прав чи встановлення прямих або непрямих переваг при укладенні, зміні та припиненні трудового договору залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання не допускається.

Важливою гарантією реалізації права на працю є заборона необгрунтованої відмови у прийнятті на роботу (ч. 1 ст. 22 КЗпП). З урахуванням практики необгрунтованою відмовою слід вважати: по-перше, незаконну відмову, причини якої належать до заборонених законодавством; по-друге, ту, що не належить до професійних та ділових якостей особи, яка приймається на роботу: по-третє, немотивовану відмову, тобто відмову без посилення на будь-які мотиви (в тому числі і законні). Наприклад, незаконною слід вважати відмову, пов'язану з порушенням принципу рівності людей, наголошеного Загальною декларацією прав людини та закріпленого у ст. 21 Конституції України, або пов'язану з досягненням пенсійного віку (ст. 11 Закону України від 16 грудня 1993 р. «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»).

Стаття 43 Конституції, забороняючи використання примусової праці, не дає її визначення. Відповідно до п. 2 Конвенції № 29 Міжнародної організації праці про примусову чи обов'язкову працю 1930 р. термін «примусова чи обов'язкова праця» означає будь-яку роботу або службу, що вимагається від будь-якої особи під загрозою якогось покарання, для котрої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг.

Пленум Верховного Суду України в п. 12 постанови № 9 від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» вказав, що, оскільки використання примусової праці заборонено (ч. 3 ст. 43 Конституції), не можуть застосовуватися як такі, що суперечать Конституції, правила статей 32, 33, 34 КЗпП, відомчих положень чи статутів про дисципліну

тощо, які передбачають можливість тимчасового переведення працівника без його згоди на іншу роботу в порядку дисциплінарного стягнення, можливість виконання ним роботи, не передбаченої трудовим договором, а також у разі виробничої необхідності або простою.

Належними умовами праці слід вважати справний стан машин, верстатів і пристроїв; належну якість матеріалів та інструментів, необхідних для виконання роботи, і їх вчасне подання; вчасне постачання виробництва електроенергією, газом та іншими джерелами енергоживлення; своєчасне забезпечення технічною документацією. Здорові та безпечні умови праці – це додержання правил і норм з техніки безпеки, необхідне освітлення, опалення, вентиляція, усунення шкідливих наслідків шуму, випромінювань, вібрації та інших факторів, які негативно впливають на здоров'я робітників, і т. ін. (ст. 88 КЗпП).

Право на належні, безпечні і здорові умови праці реалізується через охорону праці як систему правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності. Державна політика в галузі охорони праці спрямована на створення належних, безпечних і здорових умов праці, запобігання нещасним випадкам та професійним захворюванням. Вона базується на принципах пріоритету життя і здоров'я працівників, повної відповідальності роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці; підвищення рівня промислової безпеки шляхом забезпечення суцільного технічного контролю за станом виробництв, технологій та продукції, а також сприяння підприємствам у створенні безпечних та нешкідливих умов праці; комплексного розв'язання завдань охорони праці на основі загальнодержавної, галузевих, регіональних програм з цього питання та з урахуванням інших напрямів економічної і соціальної політики, досягнень у галузі науки і техніки та охорони довкілля; соціального захисту працівників, повного відшкодування шкоди особам, які потерпіли від нещасних випадків на

виробництві та професійних захворювань; встановлення єдиних вимог з охорони праці для всіх підприємств та суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форм власності та видів діяльності; адаптації трудових процесів до можливостей працівника з урахуванням його здоров'я та психологічного стану; використання економічних методів управління охороною праці, участі держави у фінансуванні заходів щодо охорони праці, залучення добровільних внесків та інших надходжень на такі цілі, отримання яких не суперечить законодавству; інформування населення, проведення навчання, професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників з питань охорони праці; забезпечення координації діяльності органів державної влади, установ, організацій, об'єднань громадян, що розв'язують проблеми охорони здоров'я, гігієни та безпеки праці, а також співробітництва і проведення консультацій між роботодавцями та працівниками (їх представниками), між усіма соціальними групами під час прийняття рішень з охорони праці на місцевому та державному рівнях; використання світового досвіду організації роботи щодо поліпшення умов і підвищення безпеки праці на основі міжнародного співробітництва (статті 1 та 4 Закону України від 14 жовтня 1992 р. «Про охорону праці» в редакції від 21 листопада 2002 р.).

Кабінет Міністрів України постановою від 10 жовтня 2001 р. № 1320 затвердив Національну програму поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2001-2005 рр. Головною метою цієї програми є реалізація заходів загальнодержавного значення щодо створення належних, безпечних і здорових умов праці на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності шляхом виконання конкретних завдань з організаційного, матеріально-технічного, наукового та нормативно-правового забезпечення їх діяльності у сфері охорони праці, подальшого вдосконалення системи державного управління та нагляду за охороною праці. Приймаються відповідні акти і з питань забезпечення належних умов праці в окремих галузях, у яких, заданими Кабміну, зареєстровано найбільшу кількість постраждалих від нещасних випадків. Так, постановою Кабінету Міністрів від 6 липня 2002 р.

№ 939 затверджено Програму підвищення безпеки праці на вугільних шахтах.

Державний нагляд за додержанням законодавства про працю та охорону праці здійснюється Державним комітетом України з нагляду за охороною праці як центральним органом виконавчої влади, Державним департаментом по нагляду за додержанням законодавства про працю, який є органом державного управління, що діє у складі Мінпраці і підпорядковується йому, та іншими органами.

Для більшості населення України заробітна плата є основним або навіть єдиним джерелом для існування, і тому регулювання оплати праці є одним з найбільш важливих і розроблених у законодавстві. Працівник має право на оплату своєї праці відповідно до актів законодавства і колективного договору на підставі укладеного трудового договору (ст. 21 Закону України від 24 березня 1995 р. «Про оплату праці»). Розмір заробітної плати може бути нижчим за встановлений трудовим договором та мінімальний розмір заробітної плати в разі невиконання норм виробітку виготовлення продукції, що виявилася браком, та з інших, передбачених чинним законодавством причин, які мали місце з вини працівника. Забороняється будь-яке зниження розмірів оплати праці залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання. Статтею 22 цього Закону як гарантії дотримання прав щодо оплати праці встановлено заборону суб'єктам організації оплати праці в односторонньому порядку приймати рішення з питань оплати праці, що погіршують умови, встановлені законодавством, угодами і колективними договорами.

Розмір мінімальної заробітної плати визначається з урахуванням вартісної величини мінімального споживчого бюджету з поступовим зближенням рівнів цих показників в міру стабілізації та розвитку економіки країни; загального рівня середньої заробітної плати; продуктивності праці, рівня зайнятості та інших економічних умов. Мінімальна заробітна плата встановлюється в розмірі,

не нижчому за вартісну величину межі малозабезпеченості в розрахунку на працездатну особу (ст. 9 Закону⁷ «Про оплату праці»).

Трудове право, визнаючи всіх суб'єктів трудових правовідносин рівними, закріплює єдність у правовому регулюванні соціально-трудова відносин. Разом з тим з урахуванням особливостей фізичного та психологічного стану неповнолітніх та жінок для них встановлюється спеціальне правове регулювання. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про охорону праці» забороняється застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт, пов'язаних з санітарним та побутовим обслуговуванням), а також залучення жінок до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, відповідно до переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, граничних норм підймання і переміщення важких речей, що затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі охорони здоров'я. Праця вагітних жінок і жінок, які мають неповнолітню дитину, регулюється законодавством. У статті 11 цього Закону встановлено заборону допуску неповнолітніх до праці на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах, до нічних, надурочних робіт та робіт у вихідні дні, а також до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Важливим застереженням є положення законодавства про те, що неповнолітні приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду.

Законодавством України встановлено систему гарантій реалізації цієї норми – від необхідності обмеження підстав припинення трудових відносин до порядку звільнення працівника та права оскарження в суд незаконного звільнення.

Головною гарантією від незаконного звільнення є те, що підстави припинення трудових відносин вичерпно перелічені в законодавстві. Цей принцип ґрунтується на загальновизнаних правилах, встановлених у Конвенції

158 Міжнародної організації праці 1982 р. про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця (ратифікована 4 лютого 1994 р., набула чинності 16 травня 1995 р.). По-перше, підстави для припинення трудових відносин мають бути тільки законними, тобто передбачатися в законодавчих актах. По-друге, вони повинні бути пов'язаними зі здібностями чи поведінкою працюючого або викликаними виробничою необхідністю підприємства, установи чи служби. Стаття 5 цієї Конвенції встановлює, що законною підставою для припинення трудових відносин не є, зокрема, такі причини: а) членство у профспілці або участь у профспілковій діяльності в неробочий час або, за згодою підприємця, в робочий час; в) намір стати представником трудящих, виконання в теперішній час або в минулому функцій представника трудящих; с) подання скарги або участь у справі, порушеній проти підприємця, за звинуваченням у порушенні законодавства чи правил або звертання до компетентних адміністративних органів; d) раса, колір шкіри, стать, сімейний стан, сімейні обов'язки, вагітність, віросповідання, політичні погляди, національність або соціальне походження; е) відсутність на роботі в період перебування у відпустці по материнству.

Незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів ст. 172 Кримінального кодексу України кваліфікується як грубе порушення законодавства про працю і тягне кримінальну відповідальність.

Затримка виплати заробітної плати навіть на значні терміни не може перешкоджати праву працівника стягнути заборгованість по заробітній платі незалежно від часу. Відповідно до ч. 2 ст. 233 КЗпП у разі порушення законодавства про оплату праці працівник має право звернутися до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком.

Затримка заробітної плати не завжди пов'язана з об'єктивними труднощами, і тому чинне законодавство встановлює відповідальності осіб, які без поважних причин не виплачують або затримують заробітну плату. Так, порушення встановлених термінів виплати заробітної плати, виплата її не в повному обсязі з боку посадових осіб підприємств, установ і організацій

незалежно від форм власності та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності є адміністративним проступком (ст. 41 КпАП). Статтею 175 Кримінального кодексу України безпідставна невплата заробітної плати більше ніж за один місяць, вчинена умисно керівником підприємства, установи або організації незалежно від форми власності, визнається злочином та карається відповідними санкціями. Але кримінальне покарання в цих випадках – не самоціль, і особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо до притягнення до кримінальної відповідальності нею здійснено виплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої встановленої законом виплати громадянам.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Економічні права та свободи людини і громадянина –це нормативно визначена міра можливої поведінки або діяльності людини та громадянина в економічній сфері суспільних відносин, пов'язана з правовим режимом власності та господарської діяльності.

2. Закріплення права приватної власності в Конституції та законодавстві України як певного правового явища в праві стало можливим з розумінням природи людини в усіх її виявах, з проникненням у потреби людини, її здібності і прагнення. В такому розумінні право власності видається природним правом, що характеризує особу як таку, що має емоції, бажання, задоволення від наявності у неї власності. Таке становище не означає звуження прагнень лише до матеріального забезпечення людини, а є передумовою вільної особистості, яка сприймає себе через сферу матеріальних благ, що їй належать і забезпечують здійснення всього спектра її прав. Тому поширеним є погляд на приватну власність як на основу для вираження закріплення та реалізації прав і свобод людини, що є підставою для визнання її приватною особою.

3. Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом. Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

4. Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів. Конституція України містить цілу низку норм, які, однак, не є систематизованими в окремий конституційно-правовий інститут, але утворюють у сукупності певну системно-структурну єдність.

5. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності,

реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

6. Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

7. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції «ЗАХИСТ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ Й ГРОИАНЯНИНА В УКРАЇНІ » розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до семінарських занять з теми № 4 рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

**ТЕМА № 5. СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І
ГРОМАДЯНИНА
ПЛАН ЛЕКЦІЇ:**

1. Соціальні права і свободи людини і громадянина
2. Юридичний зміст права на соціальний захист. Конституційно-правові способи захисту соціальних прав і свобод
3. Права громадян як споживачів
4. Право на житло

5. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення України: проблеми теорії і понять // Право України. – 2000. – № 4. – С. 35-43.
2. Болотіна Н. Право соціального забезпечення України: системно-структурний аналіз // Право України. – 2001. – № 5. – С. 24-29.
3. Васильківська І. Монографія з проблем забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку України // Юридична Україна. – 2006. – №8. – С. 100-101.
4. Грицкевич С. Екологічні права в системі конституційних прав людини і громадянина // Право України. – 2001. – № 8. – С. 54-57.
5. Европейская Социальная Хартия: Истоки, механизм действия и воплощение в жизнь: Пер. с англ. А. Мельниковой. – М., 1995.
6. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Вид. 2-ге. – Харків: Консум, 2001. – 464 с.
7. Кірічко С. Соціальний захист. Як працюєш, так і дбаєш // Віче. – 2001. – №3. – С. 65-68.
8. Комаренко А. Захист трудових прав громадян у світлі Конституції України // Право України. – 1997. – № 12. – С. 15-18.
9. Корж Т. Правове регулювання молодіжного кредитування в Україні // Право України. – 2006. – №9. – С. 119-122.
10. Короленко В., Солтис Н., Янчук І. Правові проблеми реалізації житлових прав громадян // Право України. – 2006. – №9. – С. 97-102.
11. Костицький В. Соціально-економічні права людини // Право України. – 1996. – № 6. – С. 16-17.
12. Кравченко С., Андрусевич А. Розвиток екологічних прав людини у міжнародному праві // Право України. – 2001. – № 2. – С. 133-136.
13. Краснова М. Право громадян на екологічну інформацію: проблеми гарантій реалізації та захисту // Право України. – 1997. – № 3. – С. 42-48.

14. Лавриненко О.В. Щодо вдосконалення правового забезпечення захисту службово-трудо­вих прав працівників органів внутрішніх справ // Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали Всеукраїнської міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів (м. Івано-Франківськ, 28 квітня 2006 року). – Івано-Франківськ, 2006. – 408 с. – С. 292-294.

15. Лічман Н. Судовий захист конституційного права людини на житло // Юридический вестник. – 1998. – № 3. – С. 96-99.

16. Магновський І. Правові аспекти розвитку соціальної держави в Україні: на шляху євроінтеграції // Право України. – 2006. – №8. – С. 118-122.

17. Приходько С. Держава і соціальний захист громадян // Право України. – 1999. – № 9. – С. 22-26.

18. Приходько С. Здійснення громадянами права на соціальних захист та гарантії його забезпечення // Право України. – 2000. – № 2. – С. 18-22.

19. Проскуряков П.Д. Удосконалення правового забезпечення реалізації засад гендерної рівності в сфері службово-трудо­вих відносин // Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали Всеукраїнської міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів (м. Івано-Франківськ, 28 квітня 2006 року). – Івано-Франківськ, 2006. – 408 с. – С. 298-301.

20. Пустовіт Ж. Поняття соціальних гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні // Право України. – 2000. – № 3. – С. 28-30.

21. Пустовіт Ж. Соціальна держава – гарант прав та свобод людини і громадянина // Нова політика. – 1999. – №5.

22. Решетник Л. Деякі питання відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян // Право України. – 2001. – № 9. – С. 18-20.

23. Серегин В. Социальное государство и экономические права: (Украина) // Бизнес-информ. – 1997. – №8.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Розкрити особливості конституційно-правової регламентації, механізм реалізації, охорони та захисту соціальних прав і свобод людини і громадянина, визначити юридичний зміст, поняття та місце в системі соціальних прав і свобод людини і громадянина, окреслити основні проблеми соціального забезпечення громадян та шляхи їх подолання, розкрити специфіку міжгалузевих правових регулювань соціальних прав і свобод громадян.

ВСТУП

Ця група прав є найбільш чисельною і різноманітною в новій Конституції України. До соціальних прав відносять: право на працю (ст. 43), право на страйк (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50) та ряд інших соціальних прав у трудовій, екологічній та інших сферах.

У ст. 1 Конституції України вказано, що: «Україна є... соціальна... держава». Це, зокрема, означає, що незалежно від того, які вимоги до держави пред'являють ринкові відносини, вона не знімає із себе обов'язку піклуватися про соціальний захист своїх громадян і вважає цей обов'язок одним із головних. Відповідно до статей 17 і 46 Конституції України, *право на соціальний захист включає* право на:

1) соціальний захист громадян України, які перебувають на службі в Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей;

2) забезпечення:

а) у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності;

б) у разі втрати годувальника;

в) у разі безробіття з незалежних від громадян обставин;

г) у старості та в інших випадках, передбачених законом.

I. СОЦІАЛЬНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Ця група прав є найбільш чисельною і різноманітною в новій Конституції України. До соціальних прав відносять: право на працю (ст. 43), право на страйк (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50) та ряд інших соціальних прав у трудовій, екологічній та інших сферах.

1. Право на працю. Право кожного на працю передбачено в ст. 43 Конституції України. Це право включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується. Конституцією України передбачено обов'язок держави у створенні відповідних умов для повного здійснення громадянами права на працю, забезпечення гарантій рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізація програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Право на працю за українським законодавством (ст. 2 Кодексу законів про працю), – це право на одержання роботи з оплатою не нижче встановленого державного мінімального розміру, право на вільний вибір професії, роду і характеру діяльності. Конституцією України (ст. 43) у відповідності з міжнародними угодами забороняється використання примусової праці. У той же час зазначено, що не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, передбачена спеціальними законами, а також робота чи служба, яка виконується відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан або за вироком чи іншим рішенням суду.

2. Право на страйк вперше передбачено у ст. 44 Конституції України. Це право мають всі ті, хто працює, для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Однак право брати участь у страйку може здійснюватись лише

добровільно, за власним бажанням працівника. Конституція України передбачає, що ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Особливості і порядок здійснення цього конституційного права на страйк визначені у Законі України «Про порядок розгляду колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. Згідно з цим Законом страйком визнається тимчасове колективне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту). Страйк застосовується як крайній засіб, коли всі інші можливості вичерпано. Рішення про оголошення страйку приймається на загальних зборах більшістю голосів працівників або конференцією двома третинами голосів делегатів.

Законодавством встановлюється також гарантії для працівників під час страйку (ст. 27), а також випадки, при яких забороняється проведення страйків (ст. 24) та визнання страйків незаконними.

3. Право на відпочинок передбачено ст. 45 Конституції України. Це право для тих, хто працює. Воно забезпечується наданням щотижневого відпочинку, оплачуваної щорічної відпустки, а також встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв та скороченої тривалості роботи у нічний час.

У відповідності з Конституцією України мінімальна тривалість відпочинку, оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови права на відпочинок визначені у Кодексі законів про працю України, а також у Законі України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. Зокрема встановлені такі види відпусток, як щорічні (основні і додаткові), творчі і соціальні відпустки, відпустки без збереження заробітної плати (ст. 4) та мінімальна тривалість щорічної основної відпустки не менш 24 календарних днів за відпрацьований рік з часу укладення трудового договору.

4. Право на достатній життєвий рівень. Це одне з найважливіших соціальних прав людини, яке вперше в історії України було закріплено в Конституції 1996 року (ст. 48). Встановлено, що кожна людина має право на

достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Це положення відповідає вимогам Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (ст. 11) щодо визнання державою права кожного на достатній життєвий рівень для нього самого та його родини. У той же час слід зазначити, що соціально-економічний стан країни в сучасних умовах не дозволяє повною мірою гарантувати і забезпечити реалізацію цього конституційного права кожній людині.

5. Право на належні, здорові та безпечні умови праці передбачено у ст. 43 Конституції України. Особливості здійснення цього права передбачені Кодексом про працю України і Законом України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. Зокрема цим законом (ст. ст. 6-11) визначаються різноманітні організаційні та правові гарантії прав громадян на охорону праці при укладенні трудового договору та під час роботи на підприємстві, встановлено вимоги щодо соціального страхування від нещасних випадків і професійних захворювань, пільги та компенсації за важкі й шкідливі умови праці, а також особливості відшкодування власником шкоди працівникам у разі ушкодження їх здоров'я.

6. Право на соціальний захист та соціальне забезпечення. Право на соціальний захист громадян встановлене у ст. 46 Конституції України. Воно включає право на забезпечення працівників та інших громадян у разі втрати працездатності (повної, часткової або тимчасової), втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості в ряді інших випадків, які передбачаються законодавством.

Право на соціальне забезпечення – це одне з найважливіших соціально-економічних прав громадян. Це право визначається Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (ст. 9), спеціальними конвенціями Міжнародної організації праці (Конвенція МОП «Про мінімальні норми соціального забезпечення», 1952) та окремими актами національного законодавства України. Зокрема, вимоги і розміри щодо соціального забезпечення різних категорій населення в Україні регулюються законами України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р., «Про пенсійне

забезпечення військовослужбовців та осіб керівного та рядового складу органів внутрішніх справ» від 9 квітня 1992 р., «Про основні засади захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993р. та ін.

7. *Право на житло* встановлено ст. 47 Конституції України. Передбачено обов'язок держави створювати умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Тим громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Детальніше це право регулюється Житловим кодексом України,

8. *Право на охорону здоров'я і медичну допомогу та медичне страхування* передбачено ст. 49 Конституції України. Це право відповідає вимогам ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, яка передбачає право кожного на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я.

Право на охорону здоров'я та його правове забезпечення передбачені в «Основах законодавства України про охорону здоров'я» (1982 р.), в Законі України «Про санітарне та епідемічне благополуччя населення» 1994 р. та рядом інших правових актів.

Крім законодавчого регулювання, охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

До обов'язків держави віднесено створення ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування, сприяння розвитку лікувальних закладів усіх форм власності. Крім того, Конституцією України передбачається вимога надання безоплатної медичної допомоги у державних і комунальних закладах охорони здоров'я і встановлюється заборона скорочення наявної системи таких закладів.

На забезпечення права на охорону здоров'я також спрямовані закони України «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення» від 1991 р., «Про обіг в Україні наркотичних засобів,

психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів» від 1995 р., «Про фізичну культуру і спорт» та ряд інших.

9. Право кожної людини на сприятливе навколишнє середовище і екологічну безпеку встановлено в ст. 50 Конституції України. Це право є необхідною умовою права на здоров'я людини і визначається світовим співтовариством як один із найважливіших факторів існування людства. Свідченням небезпечних для людства екологічних наслідків є Чорнобильська катастрофа 1986 року.

На конституційному рівні (ст. 16 Конституції України) забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду Українського народу визнано обов'язком держави.

У сучасних умовах екологічні права людини в Україні регулюються і забезпечуються як Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 року, так і низкою інших законодавчих актів: «Про санітарне і епідемічне благополуччя населення» 1994 р., «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» 1995 р., «Про захист людини від іонізуючих випромінювань» 1998 р., «Про екологічну експертизу» 1995 р. та ін.

Важливим конституційним положенням є гарантія права вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчів і предметів побуту, а також право на її поширення. Засекречення такої інформації забороняється (ст. 50 Конституції України).

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, до соціальних прав відносять: право на працю (ст. 43), право на страйк (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50) та ряд інших соціальних прав у трудовій, екологічній та інших сферах.

II. ЮРИДИЧНИЙ ЗМІСТ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ І СВОБОД

У ст. 1 Конституції України вказано, що: «Україна є... соціальна... держава». Це, зокрема, означає, що незалежно від того, які вимоги до держави пред'являють ринкові відносини, вона не знімає із себе обов'язку піклуватися про соціальний захист своїх громадян і вважає цей обов'язок одним із головних. Відповідно до статей 17 і 46 Конституції України, *право на соціальний захист включає* право на:

3) соціальний захист громадян України, які перебувають на службі в Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей;

4) забезпечення:

а) у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності;

б) у разі втрати годувальника;

в) у разі безробіття з незалежних від громадян обставин;

г) у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Як прямо зазначено у ст. 46 Основного Закону, це право *гарантується*:

а) загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення;

б) створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними;

в) тим, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Законодавством передбачаються особливі гарантії права на соціальний захист для *окремих категорій населення*:

- ветеранів війни;

- ветеранів праці та військової служби;
- осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;
- громадян похилого віку;
- інвалідів;
- безробітних;
- вагітних жінок;
- дітей-сиріт;
- сімей, які втратили годувальників тощо.

Наведені вище конституційні норми знайшли свій розвиток у відповідних законах України, які можна поділити на **дві групи**.

До **першої** належать закони, які розвивають положення ч. 1 ст. 46 Конституції України щодо *змісту права на соціальний захист* (зокрема, це закони України «Про основи соціальної захищеності інвалідів», «Про підвищення соціальних гарантій для трудящих», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про зайнятість населення», «Про оплату праці», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», «Про статус і соціальний захист осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про соціальні послуги», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»).

До **другої** із зазначених груп можна віднести закони про соціальне страхування, прийняті в розвиток ч. 2 ст. 46 Основного Закону (Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, закони України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від

нешасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про недержавне пенсійне забезпечення» та ін.).

Основним нормативним актом у цій сфері є *Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування*, згідно з якими *загальнообов'язкове державне соціальне страхування* означає систему прав, обов'язків і гарантій, яка включає матеріальне забезпечення громадян у випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Право на забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, згідно з Основами, мають застраховані громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства та члени їх сімей, які проживають в Україні, якщо інше не передбачено законодавством України, а також міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Залежно від страхового випадку Основи (ст. 25) виділяють такі *види загальнообов'язкового державного соціального страхування*:

- 1) пенсійне страхування;
- 2) страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;
- 3) медичне страхування;
- 4) страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- 5) страхування на випадок безробіття;
- 6) інші види страхування, передбачені законами України.

У контексті питання про соціальне забезпечення цікаво знати, що віковий

склад населення, зафіксований Всеукраїнським переписом населення 2001 р., характеризувався такими даними:

Вік	Кількість постійного населення, тис. осіб (%)
0-9	4533,3 (9,4)
10-19	7308,1 (15,2)
20-49	20811,5 (43,1)
50-59	5245,3 (10,9)
60-79	9262,2 (19,2)
80 і старші	1060,8 (2,2)

Зменшення частки дітей у загальній кількості населення поряд із суттєвим збільшенням частки осіб у віці старшому за працездатний, значно ускладнюють сучасну демографічну ситуацію в країні та зумовлюють наростаюче постаріння населення:

Вік	Кількість постійного населення, тис. осіб
Молодший за	8743,7 (18,1)
Працездатний	27 984,7 (58,0)
Старший за	11492,8 (23,9)

Отже, принаймні 42% населення України постійно розраховують на соціальне забезпечення.

Як зазначено в Основних напрямках реформування пенсійного забезпечення в Україні, схвалених указом Президента України від 13 квітня 1998 р. № 291/98, якщо у 1997 р. на 1000 осіб працездатного віку було майже 400 осіб пенсійного віку, то, за прогнозними розрахунками, ситуація ще погіршиться і у 2016 р. на 1000 осіб працездатного віку припадатиме 446 пенсіонерів, а в 2026 р. – 561.

Проте все це аж ніяк не повинно впливати на стан пенсійного забезпечення громадян України.

Відповідно до Закону «Про пенсійне забезпечення» громадянам України (а на умовах, передбачених законодавством та міжнародними угодами – й іноземцям) призначаються **пенсії**:

а) **трудові** – за віком, інвалідністю, у разі втрати годувальника, за вислугу років;

б) **соціальні**: інвалідам I і II груп, у тому числі інвалідам з дитинства, а

також інвалідам III групи, особам, які досягли певного віку (чоловіки – 60 років, жінки – 55 років), якщо вони не мають права на трудову пенсію, у тому числі матерям, яким присвоєно звання «Мати-героїня», дітям, у разі втрати годувальника і дітям-інвалідам віком до 16 років.

Пенсійне забезпечення *окремих категорій громадян* регулюється *спеціальними законами*. Це закони України:

«Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ»,

«Про державну службу»,

«Про службу в органах місцевого самоврядування»,

«Про дипломатичну службу»,

«Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів»,

«Про селянське (фермерське) господарство»,

«Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» тощо.

Частиною **3 ст. 46 Конституції України** встановлено, що «пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом».

Прожитковий мінімум, відповідно до ст. 1 Закону України «Про прожитковий мінімум», – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Він визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу і встановлюється Кабінетом Міністрів України. Прожитковий мінімум на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років; дітей віком від 6 до 18 років; працездатних осіб; осіб, які втратили працездатність, – за поданням

Кабінету Міністрів України щорічно затверджується Верховною Радою України до початку розгляду Державного бюджету України, періодично переглядається відповідно до зростання індексу споживчих цін разом з уточненням показників Державного бюджету України та публікується в офіційних виданнях. Наприклад, на 2007 р. прожитковий мінімум на одну особу було затверджено в розрахунку на місяць у розмірі 342 грн., а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років – 307 грн., а віком від 6 до 18 років – 384 грн.; осіб, які втратили працездатність – 268 грн.

Таким чином, пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування переважної більшості населення України, фактично не забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Тимчасові обмеження права на соціальний захист відповідно до статей 46 і 64 Основного Закону можуть бути встановлені тільки в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Відповідно до ст. 48 Конституції України, кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї. Це єдина норма розділу II Конституції України, яка не містить спеціальних конституційних гарантій відповідного права і не конкретизує його. У ст. 48 Основного Закону лише зазначається, що ***достатній життєвий рівень*** включає **тільки достатнє харчування, одяг і житло.** До речі, за порушення цього права законодавством України не передбачається і юридична відповідальність.

Як зазначено у ст. 25 Основ законодавства України про охорону здоров'я, з метою забезпечення *достатнього життєвого рівня*, на основі науково обґрунтованих медичних, фізіологічних та санітарно-гігієнічних вимог держава:

а) встановлює єдині мінімальні норми заробітної плати, пенсій та інших доходів населення;

б) організує натуральне забезпечення найбільш вразливих верств населення продуктами харчування, одягом, ліками та іншими предметами першої

необхідності;

в) здійснює комплекс заходів щодо задоволення життєвих потреб біженців, безпритульних та інших осіб, які не мають певного місця проживання;

г) безплатно надає медичну допомогу і соціальне обслуговування особам, які перебувають у матеріальному становищі, загрозовому для їх життя і здоров'я.

Медичні, фізіологічні та санітарно-гігієнічні вимоги щодо життєвого рівня населення затверджуються *Верховною Радою України*. Взагалі ж достатній життєвий рівень варто розглядати як **державний стандарт**, що має використовуватися при визначенні обсягу соціального забезпечення громадян. Законом України «Про мінімальний споживчий бюджет» встановлена структура набору продовольчих і непродовольчих товарів та послуг у натуральному і вартісному вираженні, що повинні забезпечувати задоволення основних фізіологічних і соціально-культурних потреб людини, але склад споживчих коштів надано право затверджувати і не рідше ніж раз на п'ять років переглядати Кабінету Міністрів України.

В умовах кризового стану економіки та спаду виробництва життєвий рівень населення повинен визначатися також на підставі іншого соціального нормативу – *межі малозабезпеченості*. Відповідно до Закону України «Про межу малозабезпеченості», ця межа означає величину середньодушового сукупного доходу, який забезпечує непрацездатному громадянину споживання товарів і послуг на мініальному рівні, встановленому законодавством.

Набір продовольчих товарів і послуг для визначення величини вартості межі малозабезпеченості розробляється Кабінетом Міністрів України за участю профспілок, а зазначена величина щорічно затверджується Верховною Радою України, як правило, при затвердженні Державного бюджету України і періодично переглядається відповідно до зростання індексу цін на споживчі товари і послуги. Наприклад, вартісна величина межі малозабезпеченості з 1 січня 1998 р. була встановлена в розмірі 73,7 грн., з 1 січня 1999 р. – в розмірі 90,7 грн., з 1 липня 1999 р. – в розмірі 118,3 грн.

Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим

сім'ям» передбачає надання за заявочним принципом щомісячної допомоги малозабезпеченим сім'ям у грошовій формі в розмірі, що визначається як різниця між прожитковим мінімумом для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом, але не може бути більшим, ніж 75 відсотків прожиткового мінімуму для сім'ї.

Неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу, – це бідність.

За даними 2000 р., до категорії бідних в Україні віднесено 27,8% населення (13,7 млн. людей), а до жебраків – 14,2%. Існуюча тенденція до поглиблення рівня бідності, збільшення розриву між багатими і бідними змусила владу розробити спеціальну Стратегію подолання бідності, яка була затверджена указом Президента України від 15 серпня 2001 р. № 637. Проте, станом на 1 січня 2004 р., загальна кількість бідних в Україні не зменшилась.

Відповідно до ст. 64 Конституції України, право на достатній життєвий рівень може *обмежуватися* в умовах воєнного і надзвичайного стану.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Законодавством передбачаються особливі гарантії права на соціальний захист для *окремих категорій населення*: ветеранів війни; ветеранів праці та військової служби; осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; громадян похилого віку; інвалідів; безробітних; вагітних жінок; дітей-сиріт; сімей, які втратили годувальників тощо.

Наведені вище конституційні норми знайшли свій розвиток у відповідних законах України, які можна поділити на **дві групи**.

До **першої** належать закони, які розвивають положення ч. 1 ст. 46 Конституції України щодо *змісту права на соціальний захист*. До **другої** із зазначених груп можна віднести закони про соціальне страхування, прийняті в розвиток ч. 2 ст. 46 Основного Закону.

ІІІ. ПРАВА ГРОМАДЯН ЯК СПОЖИВАЧІВ

Відповідно до ст. 42 Конституції України, «держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів».

Права споживачів, механізм реалізації державного захисту цих прав та інші відносини між споживачами і продавцями (виготовлювачами, виконавцями) товарів, робіт і послуг в основному регламентуються ЦК України і Законом України «Про захист прав споживачів».

Відповідно до вказаного Закону, під час придбання, замовлення або використання товарів (робіт, послуг) для задоволення своїх побутових потреб *споживачі*, які перебувають на території України, *мають право на*:

- 1) державний захист своїх прав;
- 2) гарантований рівень споживання;
- 3) належну якість товарів (робіт, послуг), торговельного та інших видів обслуговування;
- 4) безпеку товарів (робіт, послуг);
- 5) необхідну, доступну та достовірну інформацію про кількість, якість і асортимент товарів (робіт, послуг);
- 6) відшкодування збитків, завданих товарами (роботами, послугами) неналежної якості, а також шкоди, заподіяної небезпечними для життя і здоров'я людей товарами (роботами, послугами) у випадках, передбачених законодавством;
- 7) звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;
- 8) об'єднання в громадські організації споживачів.

Зазначеним Законом також встановлено важливе правило, відповідно до якого умови договору, що обмежують права споживача порівняно з правами, встановленими законодавством, визнаються недійсними. Якщо в результаті застосування умов договору, що обмежують права споживача, споживачеві завдано збитків, то вони повинні бути відшкодовані винною особою у повному

обсязі. Параграфом 2 глави 54 ЦК України регламентуються окремі питання роздрібної купівлі-продажу, у тому числі пов'язані із захистом прав споживачів, зокрема про: надання покупцеві інформації про товар; продаж товару за зразками, з використанням автоматів і з умовою про доставку товару покупцеві; обмін товару; права покупця у разі продажу йому товару неналежної якості; відшкодування різниці в ціні у разі заміни товару тощо.

Закон України «Про захист прав споживачів» не встановлює певних меж своєї дії, і до відносин, які ним регулюються, належать ті, що виникають не тільки із договорів купівлі-продажу, а й із договорів: майнового найму (в тому числі найму (оренди) житлового приміщення; прокату; безоплатного користування майном; підряду (в тому числі побутового замовлення і абонементного обслуговування); доручення; перевезення громадян та їх багажу; комісії; зберігання; страхування; із договорів про надання фінансово-кредитних послуг для задоволення власних побутових послуг громадян тощо.

Тому відповідними актами законодавства України врегульовані права громадян як споживачів безпечних послуг чи робіт і в інших сферах, крім сфери торгівлі, наприклад: Законом України «Про дорожній рух» – права пасажирів, пішоходів, водіїв (як споживачів послуг інфраструктури дорожнього господарства); Кодексом торговельного мореплавства України – права споживачів-пасажирів під час морського перевезення і морського круїзу; Законом України «Про туризм» – права споживачів туристичних послуг тощо.

За порушення окремих прав споживачів законами України передбачена сувора відповідальність. Так, КК України встановлює кримінальну відповідальність, зокрема, за такі діяння, як: незаконне виготовлення алкогольних напоїв, тютюнових виробів чи інших підакцизних товарів з недоброякісної сировини (матеріалів), що становлять загрозу для життя і здоров'я людей, чи збут таких товарів (ч. 3 ст. 204); обман покупців та замовників (ст. 225); фальсифікація засобів вимірювань (ст. 226); випуск або реалізація недоброякісної продукції (ст. 227) та ін. КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за порушення порядку проведення розрахунків із споживачами (ст. 155-1), порушення

законодавства про захист прав споживачів (ст. 156-1) тощо.

Права громадян як споживачів можуть бути тимчасово **обмежені** лише в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України).

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Права споживачів, механізм реалізації державного захисту цих прав та інші відносини між споживачами і продавцями (виготовлювачами, виконавцями) товарів, робіт і послуг в основному регламентуються ЦК України і Законом України «Про захист прав споживачів».

Відповідно до вказаного Закону, під час придбання, замовлення або використання товарів (робіт, послуг) для задоволення своїх побутових потреб *споживачі*, які перебувають на території України, *мають право* на: державний захист своїх прав; гарантований рівень споживання; належну якість товарів (робіт, послуг), торговельного та інших видів обслуговування; безпеку товарів (робіт, послуг); необхідну, доступну та достовірну інформацію про кількість, якість і асортимент товарів (робіт, послуг) та ін..

IV. ПРАВО НА ЖИТЛО

Право на житло гарантує кожному ст. 47 Конституції України. Але це право не означає, що кожний громадянин має безоплатно і в певні строки отримати від держави якісне і таке, що повністю задовольняло б його бажання, житло. *Держава гарантує* лише, що вона:

1) буде створювати умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду;

2) разом з органами місцевого самоврядування надаватиме житло громадянам, які потребують соціального захисту, безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону;

3) вживатиме всіляких заходів до того, щоб ніхто не був примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Відповідно до ст. 379 ЦК України, *житлом* фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання.

Середня забезпеченість житлом в Україні становить приблизно двадцять квадратних метрів загальної площі в розрахунку на одну особу (це нижче рівня забезпеченості в розвинутих країнах Європи у 2,5 – 3 рази). При цьому майже 6 млн. сімей і самотніх людей, або близько 17 млн. чоловік (понад третини населення), проживають у незадовільних умовах – гуртожитках, комунальних квартирах, старих будинках, в орендованих приміщеннях із забезпеченістю менше 9 квадратних метрів жилої площі на одну особу. Понад 2 млн. сімей (у тому числі сім'ї, що мають право на позачергове чи першочергове одержання квартири) роками й десятиріччями перебувають на обліку як такі, що потребують поліпшення житлових умов. Проте обсяги житлового будівництва щорічно зменшуються. Такі дані наведені в Основних напрямках соціальної політики на 1997 – 2000 роки, схвалених указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. № 1166/97.

Відповідно до Концепції державної житлової політики, затвердженої постановою Верховної Ради України від 30 червня 1995 р., до *громадян, які*

потребують соціального захисту, віднесені малозабезпечені, інваліди, ветерани війни, військовослужбовці, особи, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, деякі інші категорії громадян. Проте, на наш погляд, поняття соціальної незахищеності має визначатися тільки за критеріями фактичних майнового стану і умов проживання, а не відповідно до заслуг людини перед державою, відношення її до військової служби тощо. Наприклад, навряд чи слід відносити до категорії соціально незахищених вищій офіцерський склад (генералітет) Збройних Сил України та інших військових формувань або інвалідів чи ветеранів війни, які водночас є мільйонерами. З іншого боку, до цієї категорії слід віднести осіб, які звільнені з місць позбавлення волі і місць обмеження волі і не мають житла.

Основним актом законодавства України, який регулює житлові права громадян, є Житловий кодекс (ЖК) Української РСР. Його було прийнято ще 30 червня 1983 р. і, звичайно, за час, який минув, він суттєво застарів: житлове законодавство повинно передбачати конкретний механізм реалізації положень, які містяться у ст. 47 Конституції України, а чинний ЖК України їх не містить.

Стосовно конституційного положення про те, що ніхто не може бути *примусово позбавлений житла* інакше як на підставі закону за рішенням суду, слід зазначити таке.

ЖК України передбачає майже тридцять різних підстав для примусового виселення громадян і членів їх сімей із житлових приміщень, і половина з них – виселення без надання іншого житлового приміщення. При цьому значна кількість норм ЖК України суперечить нормі, встановленій у ст. 30 Конституції України, якою кожному гарантується недоторканність житла.

У цьому зв'язку треба зазначити, що відповідно до статей 825, 826 ЦК України, виселення наймачів з житла за рішенням суду без надання іншого житла передбачене лише як наслідок розірвання договору найму житла з таких підстав:

1) невносіння наймачем плати за житло за шість місяців, якщо договором не встановлений більш тривалий строк, а при короткостроковому наймі – понад два рази;

2) руйнування або псування житла наймачем або іншими особами, за дії яких він відповідає;

3) необхідність використання житла для проживання самого наймодавця та членів його сім'ї (щодо найму частини будинку, квартири, кімнати, частини кімнати);

4) повторне, після відповідного попередження з боку наймодавця, використання наймачем або іншими особами, за дії яких він відповідає, житла не за призначенням або систематичне порушення ними прав та інтересів сусідів.

Право на житло, відповідно до ст. 64 Конституції України, не може бути обмежене навіть в умовах воєнного та надзвичайного стану. Єдине можливе обмеження цього права, як зазначено вище, може стосуватися врегульованих законом випадків примусового позбавлення житла.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Право на житло гарантує кожному ст. 47 Конституції України. Але це право не означає, що кожний громадянин має безоплатно і в певні строки отримати від держави якісне і таке, що повністю задовольняло б його бажання, житло. *Держава гарантує* лише, що вона: буде створювати умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду; разом з органами місцевого самоврядування надаватиме житло громадянам, які потребують соціального захисту, безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону; вживатиме всіляких заходів до того, щоб ніхто не був примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. До соціальних прав відносять: право на працю (ст. 43), право на страйк (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50) та ряд інших соціальних прав у трудовій, екологічній та інших сферах.

2. Законодавством передбачаються особливі гарантії права на соціальний захист для *окремих категорій населення*: ветеранів війни; ветеранів праці та військової служби; осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; громадян похилого віку; інвалідів; безробітних; вагітних жінок; дітей-сиріт; сімей, які втратили годувальників тощо.

3. Наведені вище конституційні норми знайшли свій розвиток у відповідних законах України, які можна поділити на **дві групи**.

4. До **першої** належать закони, які розвивають положення ч. 1 ст. 46 Конституції України щодо *змісту права на соціальний захист*. До **другої** із зазначених груп можна віднести закони про соціальне страхування, прийняті в розвиток ч. 2 ст. 46 Основного Закону.

5. Права споживачів, механізм реалізації державного захисту цих прав та інші відносини між споживачами і продавцями (виготовлювачами, виконавцями) товарів, робіт і послуг в основному регламентуються ЦК України і Законом України «Про захист прав споживачів».

6. Відповідно до вказаного Закону, під час придбання, замовлення або використання товарів (робіт, послуг) для задоволення своїх побутових потреб *споживачі*, які перебувають на території України, *мають право* на: державний захист своїх прав; гарантований рівень споживання; належну якість товарів (робіт, послуг), торговельного та інших видів обслуговування; безпеку товарів (робіт, послуг); необхідну, доступну та достовірну інформацію про кількість, якість і асортимент товарів (робіт, послуг) та ін..

7. Право на житло гарантує кожному ст. 47 Конституції України. Але це право не означає, що кожний громадянин має безоплатно і в певні строки отримати від держави якісне і таке, що повністю задовольняло б його бажання, житло. *Держава гарантує* лише, що вона: буде створювати умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду; разом з органами місцевого самоврядування надаватиме житло громадянам, які потребують соціального захисту, безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону; вживатиме всіляких заходів до того, щоб ніхто не був примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції «СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА» розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до семінарських занять з теми № 5 рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

**ТЕМА № 6. КУЛЬТУРНІ (ГУМАНІТАРНІ) ПРАВА ТА СВОБОДИ
ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
ПЛАН ЛЕКЦІЇ:**

1. Право на освіту
2. Права осіб, які належать до національних меншин, у гуманітарній сфері
3. Свобода творчості. Право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності
4. Право на участь у культурному житті та право користуватися культурною спадщиною України

5. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Веніславський Ф.В. Зміна концепції юридичної освіти в Україні як передумова реалізації конституційних положень формування громадянського суспільства / Конституція України – основа модернізації держави та суспільства: Матеріали наук. конф. (м. Харків, 21-22 червня 2001 р.) / Упорядники Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. – Харків: Право, 2001. – С. 162-165.
2. Демченко Т., Філіпчук І. Українська мова – правові проблеми // Право України. – 1996. – №7. – С.47-50.
3. Закон України “Про вищу освіту”. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією Кременя В.Г. – К., 2002. – 323 с.
4. Капіца Ю., Ступак С. Авторське право та суміжні права в інформаційному суспільстві // Юридична Україна. – 2006. – №8. – С. 8-11.
5. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Вид. 2-ге. – Харків: Консум, 2001. – 464 с.
6. Колісник В. Деякі питання реалізації національно-культурних прав особи // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 3. – С. 41-44.
7. Максимов В. Міжнародно-правова охорона пам’яток і реалізація прав людини у сфері культури // Вісник українського центру прав людини. – 1998. – №1.
8. Максимов С.І. Універсальні і соціокультурні аспекти прав людини в Конституції України / Конституція України – основа модернізації держави та суспільства: Матеріали наук. конф. (м. Харків, 21-22 червня 2001 р.) / Упорядники Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. – Харків: Право, 2001. – С. 182-184.
9. Медведь І. Міжнародне співробітництво у сфері вищої юридичної освіти // Право України. – 2006. – №8. – С. 141-143.
10. Пироженко В. Мовної проблеми як такої в Україні немає // Віче. – 2003. – № 4. – С. 50-53.

11. Тимченко Л. Мовна проблема в Україні та права людини // Вісник Університету внутрішніх справ. – Харків, 1999. – Вип. 9.
12. Хуторян Н. Правове регулювання сумісництва наукових та науково-педагогічних посад: парадокси законодавства і практики // Юридична Україна. – 2006. – №8. – С. 4-7.
13. Ярічевська Л.В. Юридична освіта в умовах конституційного процесу реформування правової системи України / Конституція України – основа модернізації держави та суспільства: Матеріали наук. конф. (м. Харків, 21-22 червня 2001 р.) / Упорядники Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. – Харків:Право, 2001. – С. 152-154.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Вивчити юридичний зміст, сутність, теоретичні та практичні аспекти реалізації культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні, сформулювати їх роль та призначення в процесі самореалізації особистості.

ВСТУП

Право на освіту є одним із головних прав людини в цивілізованому суспільстві. Без належної освіти людина неспроможна сприймати себе як частину суспільства, як вільну постать, неспроможна навіть зрозуміти сутність тих прав і свобод, які гарантує Конституція.

Відповідно до Закону України «Про освіту», *освіта* – це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є, зокрема, всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору.

I. ПРАВО НА ОСВІТУ

Право кожного на освіту передбачене ст. 53 Конституції України. У цій статті також прямо або через визначення обов'язків держави як гарантій права на освіту уточнюється, що *право на освіту полягає* у тому, що:

- 1) повна загальна середня освіта є обов'язковою;
- 2) громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі;
- 3) дошкільна, повна загальна середня, професійно-технічна, вища освіта в державних і комунальних навчальних закладах є доступними і безоплатними у тій мірі, в якій це здатна забезпечити держава;
- 4) держава забезпечує розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання;
- 5) держава забезпечує надання державних стипендій та пільг учням і студентам;
- б) громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Законом України «Про освіту» (ст. 3) встановлено право громадян України на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах, яке *забезпечується*, зокрема: розгалуженою мережею закладів освіти; відкритим характером закладів освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина; різними формами навчання – очною, вечірньою, заочною, екстернатом. Крім того, держава здійснює соціальний захист вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів та інших осіб незалежно від форм їх навчання і типів закладів освіти, де вони навчаються, сприяє здобуттю освіти в домашніх умовах.

Для реалізації права на освіту перелічені категорії осіб під час навчання наділені гарантованим державою *правом* на: вибір закладу освіти, форми навчання, освітньо-професійних та індивідуальних програм, позакласних занять; продовження освіти за професією, спеціальністю на основі одержаного освітньо-кваліфікаційного рівня, здобуття додаткової освіти; користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою закладу освіти, доступ до інформації в усіх галузях знань тощо.

Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчили тенденцію до підвищення рівня освіти населення України, зростання кількості осіб, які мають вищу і повну загальну освіту.

Кількість населення, яке на час проведення зазначеного перепису мало вищу та повну загальну середню освіту, складала 28,9 млн. осіб, що перевищило відповідний показник перепису населення 1989 року на 17,6%.

Ст. 4 Закону України «Про вищу освіту» встановлює, що громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі в межах стандартів вищої освіти, якщо певний освітньо-кваліфікаційний рівень громадянин здобуває вперше. Вони вільні у виборі форми здобуття вищої освіти, вищого навчального закладу, напряму підготовки і спеціальності.

У Законі України «Про професійно-технічну освіту» (ст. 5) зазначено, що громадяни України мають рівні права на здобуття професійно-технічної освіти відповідно до своїх здібностей і нахилів. Обмеження допускаються за медичними та віковими показниками, а також показниками професійної придатності, що визначаються Кабінетом Міністрів України. Але професійно-технічна освіта добувається громадянином України безоплатно, за рахунок держави, лише у державних і комунальних навчальних закладах.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про загальну середню освіту», доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах забезпечується громадянам

України, а також іноземцям та особам без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Крім того, вказані особи мають право на здобуття повної загальної середньої освіти у приватних навчальних закладах.

Законом України «Про позашкільну освіту» (ст. 6) встановлено, що вихованці, учні і слухачі мають право на здобуття позашкільної освіти відповідно до їх здібностей, обдарувань, уподобань та інтересів. Позашкільна освіта здобувається громадянами у позаурочний та позанавчальний час у центрах позашкільної освіти.

Статтею 61 Закону України «Про освіту» передбачено, що фінансування державних закладів освіти та установ, організацій, підприємств системи освіти здійснюється в основному за рахунок коштів відповідних бюджетів, а також додаткових джерел фінансування. При цьому держава повинна забезпечувати бюджетні асигнування на освіту в розмірі, не меншому десяти відсотків національного доходу, а також валютні асигнування на основну діяльність. Таким чином, існують необхідні фінансово-правові гарантії для того, щоб кожний громадянин здійснив своє право на освіту.

Але постійне зменшення бюджетних видатків на освіту, яке мало місце в Україні у 1991-2001 рр., стало причиною скорочення існуючих державних закладів освіти, зокрема, дошкільних закладів, шкіл і професійно-технічних закладів, збільшення частини дітей, які не відвідують середню школу, фактичної часткової оплати за рахунок батьків дошкільної і загальної середньої освіти, а також того факту, що лише 35 відсотків випускників середніх шкіл, які бажають продовжити навчання у вузах, мають таку можливість (порівняймо: в Японії вже тепер до 97% громадян у віці від 28 до 35 років мають вищу освіту, а через кілька років планується перехід до обов'язкової вищої освіти). Недостатність фінансування змушує керівників державних закладів освіти запроваджувати плату за навчання, розширювати на шкоду навчальному процесу та якості освіти господарську діяльність, в першу чергу в галузі надання додаткових освітніх послуг (деякі з яких важко назвати додатковими), вимагати від заінтересованих юридичних і фізичних осіб

«добровільних» внесків, вчинювати інші протиправні дії. Постійно зростає частка студентів, які навчаються у вузах на контрактній основі. Рівень корупції в системі освіти викликає особливе занепокоєння. Зазначені фактори насправді *обмежують* право людини на освіту, хоча, за Конституцією України, воно може бути тимчасово обмежене тільки в умовах воєнного та надзвичайного стану.

Однією з правових гарантій права на освіту є встановлена ст. 183 КК України кримінальна відповідальність за незаконну відмову у прийнятті до навчального закладу будь-якої форми власності і за незаконну вимогу оплати за навчання у державних чи комунальних навчальних закладах.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Право на освіту є одним із головних прав людини в цивілізованому суспільстві. Без належної освіти людина неспроможна сприймати себе як частину суспільства, як вільну постать, неспроможна навіть зрозуміти сутність тих прав і свобод, які гарантує Конституція.

Відповідно до Закону України «Про освіту», *освіта* – це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави.

II. ПРАВА ОСІБ, ЯКІ НАЛЕЖАТЬ ДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН, У ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. особливістю національного складу населення України є його багатонаціональність: на території країни проживають представники понад 130 національностей і народностей. Дані щодо найбільш численних національностей, які мешкають в Україні, наведено нижче.

	К	У % до	
		2	1
українці	3	7	7
росіяни	8	1	2
білоруси	2	0	0
молдавани	2	0	0
кримські татари	2	0	0
болгари	2	0	0
угорці	1	0	0
румун	1	0	0
поляки	1	0	0
євреї	1	0	0
вірмени	9	0	0
греки	9	0	0
татари	7	0	0
	К	У % до	
		2	1
Цигани	4	0	0
Азербайджанці	4	0	0
Грузини	3	0	0
Німці	3	0	0
Гагаузи	3	0	0
інші	1	0	0

І одна з найменших національних меншин в Україні – караїми (близько 1100 чоловік) – також відстоює своє право на самобутність, на вільне

використання своєї мови, традицій і культури.

Згідно із Законом України «Про національні меншини в Україні», до *національних меншин* належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

У ст. 11 Конституції України зазначено, зокрема, що держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин. Із цього обов'язку держави випливають і відповідні права національних меншин.

На жаль, Основний Закон України не містить конституційних *гарантій* прав національних меншин на розвиток їх етнічної, культурної та релігійної самобутності. Деякі із цих прав містяться у міжнародних договорах, в яких бере участь Україна.

Права національних меншин та осіб, які до них належать, передбачені Декларацією ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, Конвенцією СНД про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, підписаною, але не ратифікованою Україною, а також Угодою СНД з питань, пов'язаних з поновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів, Угодою між Україною та Республікою Білорусь про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин тощо.

Закон «Про національні меншини в Україні» як *гарантії* прав національних меншин передбачає діяльність у Верховній Раді України, а в разі необхідності – і в місцевих радах, постійних комісій з питань міжнаціональних відносин і дорадчих органів з представників національних меншин, а в місцевих органах державної виконавчої влади – відповідних структурних підрозділів, а також визначає, що у державному бюджеті України передбачаються спеціальні асигнування для потреб національних меншин.

Закон гарантує всім національним меншинам *право* на: національно-культурну автономію; користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної

мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства; розвиток національних культурних традицій; використання національної символіки; відзначення національних свят; сповідування своєї релігії; задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації; створення національних культурних і навчальних закладів; сприяння з боку держави у підготовці педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів.

Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право, відповідно, обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях.

Держава також гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Питання про повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами.

Згідно зі ст. 161 КК України, визнаються злочином умисні дії, спрямовані на розпалювання національної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадянам за ознаками раси, кольору шкіри, етнічного походження, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи, а так само публічні заклики до геноциду і виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів, тягнуть кримінальну відповідальність за ст. 442 КК України.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право, відповідно, обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального

самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях.

Держава також гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Питання про повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами.

III. СВОБОДА ТВОРЧОСТІ. ПРАВО НА РЕЗУЛЬТАТИ СВОЄЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ, ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Зміст свободи творчості і права на результати інтелектуальної, творчої діяльності та їх гарантії визначаються у ст. 54 Конституції України. Відповідно до цієї статті громадянам *гарантуються*:

- 1) свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості;
- 2) захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності;
- 3) право на результати їхньої інтелектуальної, творчої діяльності. При цьому Конституція забороняє будь-яке використання або поширення цих результатів без згоди їх власників, за винятками, встановленими законом.

Як впливає із ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», наукова і науково-технічна діяльність є інтелектуальною творчою діяльністю, спрямованою на одержання і використання нових знань.

Цим Законом встановлені певні права вчених, наукових і науково-педагогічних працівників, інших суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності. Так, відповідно до ст. 6 Закону, вчений має *право*, зокрема:

- обирати форми, напрями і засоби наукової і науково-технічної діяльності відповідно до своїх інтересів, творчих можливостей та загальнолюдських цінностей;
- здобувати визнання авторства на наукові і науково-технічні результати своєї діяльності;
- публікувати результати своїх досліджень або оприлюднювати їх іншим способом, у порядку, встановленому законодавством України;
- отримувати, передавати та поширювати наукову інформацію;
- здобувати державне і громадське визнання.

Основами законодавства України про культуру (статті 5-10, 13 та ін.) встановлено, що громадяни у сфері культури мають *право*, зокрема, на:

а) свободу творчості. Творчі працівники мають право на розповсюдження та популяризацію творів літератури та мистецтва, самостійно визначають репертуар і програми, зміст і форми гастрольної, виставочної та іншої діяльності. Забороняється розповсюдження тільки таких творів, які містять заклики до зміни насильницьким шляхом конституційного ладу, пропаганду війни, насилля, жорстокості, расової, національної, релігійної ворожнечі або ненависті, порнографію, підбурювання до вчинення злочинів;

б) вільний вибір будь-якого виду культурної діяльності, засобів і сфер застосування творчих здібностей та самостійне визначення долі своїх творів. Не допускаються втручання у творчий процес, цензура у сфері творчої діяльності (згідно із ст. 15 Конституції України цензура заборонена не тільки у сфері творчої діяльності). Водночас створюються умови для розвитку літературної та художньої критики, інших форм об'єктивної оцінки історико-культурних процесів;

в) здійснення професійної та аматорської діяльності на індивідуальній чи колективній основі, самостійно чи за допомогою будь-яких форм посередництва;

г) створення закладів, підприємств і організацій культури, об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, які діють у сфері культури;

д) захист інтелектуальної власності. Встановлено, що твори літератури та мистецтва є інтелектуальною власністю їх творців;

з) здобуття спеціальної освіти в галузі культури.

Законом України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» досить детально визначені правовий статус професійних творчих працівників, встановлені правові, соціальні, економічні та організаційні засади діяльності творчих спілок у галузі культури та мистецтва. Це дало поштовх до створення багатьох творчих спілок, таких, як: Всеукраїнська національна музична спілка; Національна спілка архітекторів України; Національна спілка кінематографістів України; Національна спілка композиторів України;

Національна спілка майстрів народного мистецтва України; Національна спілка письменників України; Національна спілка театральних діячів України; Національна спілка художників України; Спілка дизайнерів України; Спілка журналістів України; Спілка фотохудожників України; Всеукраїнська спілка кобзарів; Національна Ліга українських композиторів; Спілка рекламистів України та інші.

Вказаний Закон надав суттєві правові гарантії свободі творчості, встановивши значні додаткові права і пільги для професійних творчих працівників – право на державне соціальне страхування, пенсійне забезпечення, на отримання державних стипендій, на додаткову жилу площу, на одержання допомоги, доплати до пенсій, права на користування закладами охорони здоров'я відповідних творчих спілок, будинками творчості тощо.

Певна підтримка розвитку культури, літератури, мистецтва, науки здійснюється за допомогою Закону України «Про благодійність та благодійні організації».

Законом України «Про власність» передбачено, що *об'єктами права інтелектуальної власності* є твори науки, літератури та мистецтва, відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг, результати науково-дослідних робіт та будь-які інші результати інтелектуальної праці (топографії інтегральних мікросхем, комп'ютерні програми та бази даних, «ноу-хау»), навіть такі, які не є результатами творчості, але становлять значну виробничу, комерційну цінність.

Право на інтелектуальну власність має двоїсте значення, оскільки передбачає наявність як майнових, так і особистих прав.

Відповідно до ЦК України, законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про науку і науково-технічну діяльність», «Про охорону прав на сорти рослин», «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» та ін., охороняються особисті (немайнові) і майнові права: авторів та їх

правонаступників, пов'язані із створенням та використанням творів науки, літератури і мистецтва (авторське право), і права виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення (суміжні права); авторів раціоналізаторських пропозицій та їх спадкоємців; винахідників, які створили винахід чи корисну модель, та їх правонаступників; авторів промислових зразків (результатів творчої діяльності людини у галузі художнього конструювання) та їх правонаступників; власників свідоцтв про право на знак для товарів і послуг; авторів сорту і власників патентів на сорти рослин; авторів топографій інтегральних мікросхем тощо.

До творів, що охороняються авторським правом, як впливає зі ст. 8 Закону «Про авторське право і суміжні права», належать як обнародовані, так і необнародовані твори у галузі науки, літератури і мистецтва, а саме: літературні письмові твори белетристичного, наукового, технічного або практичного характеру (книги, брошури, статті тощо); виступи, лекції, промови, проповіді та інші усні твори; музичні твори; драматичні, хореографічні твори, пантоміми тощо; аудіовізуальні твори; скульптури, картини, малюнки, гравюри, інші твори образотворчого мистецтва; твори архітектури; фотографії та ін.

Відповідно до статей 14 і 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права», авторові належать такі *особисті (немайнові) права*:

- а) вимагати визнання свого авторства;
- б) забороняти під час публічного використання твору згадування свого імені, якщо він як автор твору бажає залишитись анонімом;
- в) вибирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора на творі і його примірниках та під час будь-якого його публічного використання;
- г) вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора.

До *майнових прав* автора або іншої особи, яка має авторське право,

належать:

а) виключне право на використання твору, яке дозволяє йому використовувати твір у будь-якій формі і будь-яким способом;

б) виключне право на дозвіл або заборону використання твору іншими особами. Це право передбачає можливість дозволяти або забороняти: відтворення творів; публічне виконання і публічне сповіщення творів; публічну демонстрацію і публічний показ; розповсюдження творів; здавання в майновий найм і (або) комерційний прокат; імпорт примірників творів тощо.

Крім цивільно-правової відповідальності за порушення права інтелектуальної власності, яка встановлена ЦК України і переліченими вище законами, КК України також передбачає кримінальну відповідальність за: порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176), порушення прав на об'єкти промислової власності (ст. 177), незаконне використання товарного знака (ст. 229), розголошення комерційної таємниці (ст. 232) тощо.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Зміст свободи творчості і права на результати інтелектуальної, творчої діяльності та їх гарантії визначаються у ст. 54 Конституції України. Відповідно до цієї статті громадянам гарантуються: свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості; захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; право на результати їхньої інтелектуальної, творчої діяльності. При цьому Конституція забороняє будь-яке використання або поширювання цих результатів без згоди їх власників, за винятками, встановленими законом.

IV. ПРАВО НА УЧАСТЬ У КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ТА ПРАВО КОРИСТУВАТИСЯ КУЛЬТУРНОЮ СПАДЩИНОЮ УКРАЇНИ

Ці права випливають із частин 4 і 5 ст. 54 Конституції України, згідно з якими культурна спадщина охороняється законом, а держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами, а також із ст. 41 Конституції України, згідно з якою громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Згідно ж із Законом України «Про власність», у державній чи комунальній власності можуть перебувати і об'єкти, що становлять культурну цінність.

Як зазначено у ст. 16 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на участь у культурному житті.

Основи законодавства України про культуру (статті 2, 5, 7, 8 та ін.) передбачають у сфері культури право громадян на:

- а) збереження і розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій та звичаїв;
- б) доступ до культурних цінностей – об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина.

Зазначені права, відповідно до ст. 14 Основ, *гарантуються* тим, що держава:

- дбає про збереження і використання культурних цінностей, що знаходяться на території України чи за її межами;
- забезпечує охорону пам'яток історії та культури України, захист історичного середовища, схоронність музейного, бібліотечного і архівного фондів;

- сприяє розвитку мережі державних, громадських і приватних музеїв, бібліотек, формуванню їх фондів;
- створює умови для збереження і розвитку народної культури, сприяє відродженню осередків традиційної народної творчості, художніх промислів і ремесел, створенню музеїв народної творчості та побуту, шкіл народного мистецтва, фольклорно-етнографічних ансамблів, забезпечує їх організаційну і фінансову підтримку;
- гарантує вільний доступ до пам'яток історії та культури, музейних, бібліотечних і архівних фондів. Обмеження такого доступу зумовлюється лише специфікою цінностей та особливими умовами їх схоронності, що визначаються законодавством;
- забезпечує окремим соціальним групам громадян (дітям дошкільного віку, учням, студентам, пенсіонерам та інвалідам) доступ до культурних цінностей на пільгових умовах;
- створює умови для розвитку культур усіх національних меншин, які проживають на території України, сприяє прилученню їх до спільного процесу творення культурних цінностей.

З метою створення умов для вільного користування громадянами культурною спадщиною України держава, відповідно до статей 4, 14 Закону України «Про охорону культурної спадщини», заносить усі її об'єкти (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва і ландшафтні) до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, визначає порядок здійснення права власності на об'єкти культурної спадщини, режим їх утримання та використання, надання їх у користування, їх консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації і ремонту, визначає заходи щодо охорони пам'яток, забороняє діяльність, яка створює їм загрозу, здійснює інші необхідні заходи. Так, Перелік пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, який налічує понад 600 об'єктів в усіх областях України,

затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761.

Статтею 4 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» визначено, що поверненню в Україну підлягають: культурні цінності, незаконно вивезені з території України; культурні цінності, евакуйовані з території України під час війн та збройних конфліктів і не повернуті назад; культурні цінності, тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну. Культурні цінності, що перебувають за межами України на законних підставах, можуть бути повернуті шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну їх на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок.

Слід також зазначити, що КК України передбачено кримінальну відповідальність за: пошкодження релігійних споруд чи культових будинків, незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (статті 178 і 179), нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури (ст. 298).

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, основи законодавства України про культуру (статті 2, 5, 7, 8 та ін.) передбачають у *сфері культури право громадян на:*

- а) збереження і розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій та звичаїв;
- б) доступ до культурних цінностей – об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Зміст свободи творчості і права на результати інтелектуальної, творчої діяльності та їх гарантії визначаються у ст. 54 Конституції України. Відповідно до цієї статті громадянам гарантуються: свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості; захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; право на результати їхньої інтелектуальної, творчої діяльності. При цьому Конституція забороняє будь-яке використання або поширювання цих результатів без згоди їх власників, за винятками, встановленими законом.

2. Право на освіту є одним із головних прав людини в цивілізованому суспільстві. Без належної освіти людина неспроможна сприймати себе як частину суспільства, як вільну постать, неспроможна навіть зрозуміти сутність тих прав і свобод, які гарантує Конституція.

3. Відповідно до Закону України «Про освіту», *освіта* – це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави.

4. Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право, відповідно, обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях.

5. Держава також гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Питання про повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами.

6. Основи законодавства України про культуру (статті 2, 5, 7, 8 та ін.) передбачають у *сфері культури право громадян на:*

а) збереження і розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій та звичаїв;

б) доступ до культурних цінностей – об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції «КУЛЬТУРНІ (ГУМАНІТАРНІ) ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА» розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до семінарських занять з теми № 6 рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

**ТЕМА № 7. КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І
ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ ТА ГАРАНТІЇ ЇХ ВИКОНАННЯ
ПЛАН ЛЕКЦІЇ:**

1. Поняття та види конституційних обов'язків людини і громадянина України
2. Спеціальні обов'язки іноземців та осіб без громадянства за Конституцією України
3. Гарантії виконання конституційних обов'язків людини і громадянина...

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

14. Веніславський Ф.В. Зміна концепції юридичної освіти в Україні як передумова реалізації конституційних положень формування громадянського суспільства / Конституція України – основа модернізації держави та суспільства: Матеріали наук. конф. (м. Харків, 21-22 червня 2001 р.,) / Упорядники Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. – Харків: Право, 2001. – С. 162-165.
15. Демченко Т., Філіпчук І. Українська мова – правові проблеми // Право України. – 1996. – №7. – С.47-50.
16. Євграфов П. Захист прав і свобод є найважливішим обов'язком держави перед людиною // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №4. – С. 102-104.
17. Закон України “Про вищу освіту”. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією Кременя В.Г. – К., 2002. – 323 с.
18. Капіца Ю., Ступак С. Авторське право та суміжні права в інформаційному суспільстві // Юридична Україна. – 2006. – №8. – С. 8-11.
19. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Вид. 2-ге. – Харків: Консум, 2001. – 464 с.
20. Колісник В. Деякі питання реалізації національно-культурних прав особи // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 3. – С. 41-44.
21. Летнянчин Л.І. Деякі психологічні аспекти реалізації конституційних обов'язків людини і громадянина // Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України: Тези доп. та наук. повідомлень учасників наук. конф. молодих вчених / За ред. М.І. Панова. – Харків, 2001.
22. Летнянчин Л.І. До питання про механізм реалізації конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні // Проблеми законності. – Харків, 2001. – Вип. 46.

23. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки громадян щодо власності в аспекті розбудови в Україні правової держави // Право власності: Проблеми забезпечення, реалізації та захисту: Тези доп. та наук. повідомлень наук. семінару молодих вчених / За ред. М.І. Панова. – Харків, 2001.

24. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: Проблеми теорії і практики: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Харків, 2002.

25. Летнянчин Л.І. Основні обов'язки людини і громадянина як самостійний конституційно-правовий інститут // Проблеми законності. – Харків, 2000. – Вип. 44.

26. Тацій В. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини – головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 2000. – №4 (23). – С. 3-18.

27. Тимченко Л. Мовна проблема в Україні та права людини // Вісник Університету внутрішніх справ. – Харків, 1999. – Вип. 9.

28. Хуторян Н. Правове регулювання сумісництва наукових та науково-педагогічних посад: парадокси законодавства і практики // Юридична Україна. – 2006. – №8. – С. 4-7.

29. Ярічевська Л.В. Юридична освіта в умовах конституційного процесу реформування правової системи України / Конституція України – основа модернізації держави та суспільства: Матеріали наук. конф. (м. Харків, 21-22 червня 2001 р.) / Упорядники Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. – Харків: Право, 2001. – С. 152-154.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Визначити та розкрити поняття та види конституційних обов'язків людини і громадянина України, спеціальні обов'язки іноземців та осіб без громадянства за Конституцією України, гарантії виконання конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні.

ВСТУП

Давно визнано, що жити у суспільстві та бути цілком вільним від нього – не можна. Прагнення кожної окремої людини до найбільшої свободи повинно підтримуватися державою і суспільством, але водночас і стримуватися в правомірних інтересах інших людей, груп людей, держави, суспільства, світової спільноти.

Отже, певні обов'язки покладаються на людину не з примхи держави чи суспільства, а тому, що без об'єктивної та усвідомленої наявності їх людина юридично і фактично не може користуватися своїми правами і свободами. Саме тому у ст. 23 Конституції України зазначено: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

І. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Права та свободи, і обов'язки людини є обов'язковими елементами її конституційно-правового статусу. Невиконання своїх обов'язків певною частиною членів суспільства неправомірно змінює їх конституційно-правовий статус на шкоду статусу інших його членів, права і свободи яких відповідно фактично обмежуються. Це, у свою чергу, порушує баланс інтересів і створює умови для виникнення конфліктів між людьми. Якщо такі випадки набувають масового характеру, вони стають причиною глобальних кризових явищ у суспільстві, а у разі, коли конституційні обов'язки масово не виконуються тими членами суспільства, які є по садовими та службовими особами органів державної влади, – стають причиною глобальних кризових явищ у державі.

***Конституційні обов'язки людини і громадянина* – це закріплена Конституцією України і гарантована відповідним механізмом їх здійснення необхідність вчинення дій, покладена на людину чи громадянина України і безумовна для виконання ними.**

Аналіз положень Конституції України дозволяє класифікувати обов'язки людини і громадянина України за різними критеріями. Так, відповідно до пункту 1 частини 1 ст. 92 Конституції України, за критерієм їх значущості можна виділити основні та інші обов'язки, за критерієм втілення їх у нормах Конституції України – конституційні та інші.

Серед конституційних обов'язків людини і громадянина, за критерієм суб'єкта, на якого вони покладаються, можна виділити такі три основні *групи обов'язків*:

- 1) обов'язки будь-якої людини, яка перебуває на території України;***
- 2) обов'язки громадян України;***
- 3) обов'язки іноземців та осіб без громадянства.***

Обов'язки людини за Конституцією України

У Конституції України визначаються такі обов'язки людини.

Обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України (ст. 68 Конституції України).

Заборонами, як впливає зі статей 13, 17, 19, 23, 24, 41, 55, 126 Конституції України, є положення про те, що ніхто не може: використовувати власність на шкоду людині і суспільству, у тому числі таким чином, щоби це погіршувало екологічну ситуацію і природні якості землі; створювати на території України будь-яке збройне формування, не передбачене законом, і бути його членом; примушувати будь-кого робити те, що не передбачено законодавством; встановлювати будь-які привілеї чи обмеження за будь-якими ознаками; захищати свої права і свободи забороненими законом засобами; здійснювати у будь-який спосіб вплив на суддів тощо.

Приписами ж є положення про те, що: ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань; державною мовою в Україні є українська мова; усі суб'єкти права власності рівні перед законом тощо.

Обов'язок неухильно додержуватися законів України означає, що кожен повинен добросовісно, точно, своєчасно і без будь-яких застережень виконувати усі передбачені законами України приписи і дотримуватися заборон, що у них містяться. Проте слід зазначити, що цей обов'язок, відповідно до статей 3, 8 і 9 Конституції України, *обмежується* принципами пріоритету прав людини над інтересами держави, верховенства права, а також верховенства Конституції України і чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, над законами.

Обов'язок виконувати судові рішення (статті 124, 129 і 150 Конституції України).

Цей обов'язок прямо впливає із вказаних статей Основного Закону, де зазначено, що судові рішення є обов'язковими до виконання на всій території України. Однак це стосується лише тих судових рішень, які набрали законної сили.

Що стосується рішень, ухвалених Конституційним Судом України, то

вони є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Обов'язок виконувати рішення Конституційного Суду України кореспондується з обов'язком додержуватися законів України. Адже закон у цілому або його окремі положення (розділи, статті, частини статей тощо), а так само міжнародний договір України можуть бути визнані неконституційними рішенням Конституційного Суду України і втрачають чинність від дня ухвалення такого рішення (ст. 152 Конституції України).

Невиконання судового рішення службовою особою тягне кримінальну відповідальність за ст. 382 КК України, а те саме діяння, вчинене іншою, крім службової, особою – кримінальну відповідальність за статтями 164, 165, 389, 390, 393, 395 КК України або адміністративну відповідальність за статтями 51-1, 185-6, 186-5 КУпАП.

Обов'язок знати закони впливає із ст. 68 Конституції України: адже неможливо неухильно додержуватися Конституції України і законів України, не знаючи їхнього змісту. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 68 Конституції, незнання законів не звільняє, від юридичної відповідальності.

Законами є Конституція (Основний Закон) та інші закони України. До законів слід, у певному сенсі, прирівняти також ті нормативно-правові акти, які, в силу прямої вказівки у Конституції України та в інших законах, мають юридичну силу законів. Це:

- міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
- укази Президента України, видані у 1997-1999 рр. відповідно до пункту 4 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України;
- декрети Кабінету Міністрів України, видані у 1992-1993 рр. згідно із Законом України «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети у сфері законодавчого регулювання» від 18 листопада 1992 р.

Незнання людиною підзаконних нормативно-правових актів не

звільнятиме її від юридичної відповідальності тільки у випадках, коли знання цих актів даною конкретною людиною передбачається як необхідний юридичний факт. Це означає, що інші, крім законів, нормативно-правові акти зобов'язані знати лише особи, на яких такий обов'язок покладається у зв'язку з їхньою професією, посадою, виконанням певного іншого обов'язку тощо.

Обов'язку людини знати закони прямо кореспондує право на правову допомогу, передбачене ст. 59 Конституції України. Крім того, вказаний обов'язок обмежується дією принципу, закріпленого у ст. 57 Конституції України, відповідно до якого закони, у тому числі ті, що визначають обов'язки громадян, мають доводитися до відома населення.

З обов'язком знати закони тісно пов'язаний встановлений у ст. 53 Конституції України *обов'язок набутти загальну середню освіту*, і оскільки цей обов'язок покладається на осіб, певна частина яких є обмежено дієздатними в силу малоліття, він передбачає також *і обов'язок батьків забезпечити здобуття їх дітьми загальної середньої освіти*.

Згідно із Законом України «Про освіту», загальна середня освіта забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення. Саме тому держава гарантує молоді право на отримання повної загальної середньої освіти, оплачує її здобуття і визнає її обов'язковою.

Законом України «Про загальну середню освіту» встановлено, що батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані забезпечувати умови для здобуття дитиною повної загальної середньої освіти за будь-якою формою навчання, а злісне ухилення батьків від виконання обов'язків щодо здобуття їх неповнолітніми дітьми повної загальної середньої освіти може бути підставою для позбавлення їх батьківських прав.

Ухилення батьків або осіб, що їх замінюють, від виконання передбачених

законом обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне адміністративну відповідальність за ст. 184 КУпАП, а експлуатація дітей, у тому числі якщо це спричинило істотну шкоду для освітнього рівня дитини – кримінальну відповідальність за ст. 150 КК України.

Обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 Конституції України).

Більш детально цей обов'язок розкривається в деяких інших статтях Конституції України. Так, відповідно до статей 24, 27, 28, 32, 41, 43, 44, 47, 54, 64 усі зобов'язані не обмежувати права і свободи інших людей, не посягати на життя інших людей, не піддавати їх катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню, не піддавати їх медичним, науковим чи іншим дослідженням, не допускати збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про інших людей без їхньої згоди, якщо це не є способом захисту прав даної людини, не примушувати інших людей до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежувати їх у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій, не використовувати примусову працю і працю жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах, не посягати на власність, а також на житло інших людей, не використовувати і не поширювати результати інтелектуальної, творчої діяльності інших людей без їхньої згоди, не використовувати власність таким чином, щоби цим завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, не примушувати інших до участі або до неучасті у страйку.

Вказаний обов'язок не є абсолютним і має винятки. Так, відповідно до ст. 55 Конституції України, посягання на права і свободи, честь і гідність інших людей можливі, якщо вони є передбаченими законом засобами для захисту власних прав і свобод (зокрема, необхідною обороною, крайньою необхідністю).

Хоча у ст. 68 Основного Закону згадуються тільки такі нормативно-правові

акти, як Конституція України та закони України, це, однак, не означає, що можна не додержуватися норм інших правових актів. Тому зазначений обов'язок слід тлумачити розширено та мати на увазі, що всі інші, Тобто підзаконні, нормативно-правові акти можуть (та й повинні) при їх застосуванні й реалізації піддаватись перевірці, оцінці, нагляду, контролю з огляду на їх відповідність закону. У разі виникнення сумнівів щодо такої відповідності підзаконні нормативно-правові акти можуть оскаржуватись (опротестовуватись) у встановленому законом порядку. Лише Конституція України є актом, зміст якого не підлягає жодним сумнівам та запереченням, крім тих, що пов'язані з можливою необхідністю тлумачення її положень або внесення змін до неї.

У загальній теорії права зазвичай розрізняють три основні форми здійснення, реалізації дозволяючих, забороняючих та зобов'язуючих юридичних норм: їх використання, виконання й додержання. У ч. 1 ст. 68 Конституції йдеться тільки про останню з цих форм правореалізації. Однак, як відомо, будь-яка забороняюча норма може бути сформульована як норма зобов'язуюча (заборона певної дії – це ніщо інше, як обов'язок утримуватись від вчинення такої дії), і навпаки: будь-який юридичний обов'язок може бути переформульовано на заборону (обов'язок вчинити певну дію є, інакше кажучи, заборонаю утримуватись від її не-вчинення). Тому коментований припис поширюється не тільки на забороняючі, а й на зобов'язуючі юридичні норми, що їх вміщено у Конституції України.

Посягання на права і свободи, честь і гідність особи у багатьох випадках тягне кримінальну (переважно розділи II, III, IV, V, VI, VII, XIII, XVI, XVII Особливої частини КК України) або адміністративну (переважно глави 5, 6, 7, 11, 12 Особливої частини КУпАП) відповідальність.

Обов'язок не заподіювати шкоду природі і культурній спадщині, відшкодовувати збитки, завдані природі і культурній спадщині (ст. 66 Конституції України).

Цей обов'язок передбачений також і статтями 13, 16, 41, 50 і 54 Конституції України, відповідно до яких: власність зобов'язує і не повинне

використовуватися на шкоду людини і суспільства; використання власності не може погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі; кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля і на користування культурною спадщиною, а держава забезпечує екологічну безпеку й охорону культурної спадщини.

Статтею 11 Основ законодавства України про культуру встановлено також, що громадяни зобов'язані: додержувати вимог чинного законодавства щодо діяльності у сфері культури; дбати про збереження культурної спадщини, традицій народної культури, сприяти охороні пам'яток історії та культури; поважати культуру, мову, традиції, звичаї та обряди національних меншин, які проживають на території України; піклуватися про естетичне виховання і культурний розвиток дітей, прилучення їх до цінностей вітчизняної та світової культури.

Невиконання обов'язку не заподіювати шкоду природі і культурній спадщині може бути обґрунтованим в умовах крайньої необхідності, коли заподіяння шкоди названим об'єктам правової охорони обумовлене усуненням небезпеки, яка безпосередньо загрожує правам і свободам людини.

КК України (зокрема розділ VIII) передбачає кримінальну відповідальність за різноманітні злочини проти довкілля.

Обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67 Конституції України).

Конкретні види податків і зборів – загальнодержавних та місцевих, їх ставки, строки і порядок їх сплати, пільги щодо оподаткування визначаються законами України «Про систему оподаткування», «Про податок з доходів фізичних осіб», «Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів», «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про податок на додану вартість», «Про фіксований сільськогосподарський податок», декретом Кабінету Міністрів України «Про податок на промисел» та іншими законодавчими актами.

Що стосується інших, крім податків і зборів, обов'язкових платежів, то

обов'язок їх сплачувати не розглядається як конституційний.

З метою усунення подвійного оподаткування Україною укладаються відповідні договори з іншими державами. При цьому, відповідно, наприклад, до Декрету Кабінету Міністрів України «Про прибутковий податок з громадян» доходи, одержані за межами України громадянами з постійним місцем проживання в Україні, включаються до складу сукупного доходу, що підлягає оподаткуванню в Україні, а зарахування сплачених за межами України сум податку провадиться у разі письмового підтвердження податкового органу відповідної іноземної держави факту сплати (утримання) податку.

Статті 201, 207, 212 КК України передбачають відповідальність за контрабанду, ухилення від повернення виручки в іноземній валюті, за умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів.

КУпАП і ст. 11 Закону України «Про державну податкову службу в Україні» встановлюють адміністративну відповідальність, зокрема: а) громадян, винних у неподанні або несвоєчасному поданні декларацій про доходи чи у включенні до декларацій перекручених даних, у відсутності обліку або неналежному веденні обліку доходів і витрат, для яких встановлено обов'язкову форму обліку; б) громадян, які займаються підприємницькою діяльністю без державної реєстрації чи без спеціального дозволу (ліцензії), якщо його отримання передбачено законодавством; в) громадян, які здійснюють продаж товарів без придбання одноразових патентів або з порушенням терміну їх дії, чи здійснюють продаж товарів, не зазначених у деклараціях.

Законами України встановлюються категорії осіб, які можуть бути повністю або частково звільнені від сплати тих чи інших податків.

Нести обов'язки у сім'ї, піклуватися про дітей та про непрацездатних батьків передбачено ст. 51 Конституції України. Відповідно до цієї статті, батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Більш детально ці обов'язки визначені у Сімейному кодексі України.

Як вже зазначалось, ухилення батьків або осіб, що їх замінюють, від

виконання передбачених законом обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне адміністративну відповідальність за ст. 184 КУпАП. Крім того, злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною, що спричинило тяжкі наслідки, тягне кримінальну відповідальність на підставі ст. 166 КК України, а ухилення від сплати аліментів на утримання дітей і від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків – за статтями 164 і 165 КК України.

Обов'язок не виконувати явно злочинні розпорядження та накази (ст. 60 Конституції України).

Цей обов'язок є абсолютним. Виконання його кожним є гарантією забезпечення правового порядку, за яким ніхто не буде примушений робити те, що не передбачено законодавством, а органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи діятимуть лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 Конституції України). Його ж невиконання створює умови для нехтування посадовими особами обов'язку дотримуватися у своїй діяльності принципу законності і для правового свавілля у суспільстві.

Виконання явно злочинного розпорядження чи наказу тягне кримінальну відповідальність (ст. 41 КК України). Особа ж, яка відмовилась виконувати явно злочинний наказ або розпорядження, не відлягає кримінальній відповідальності за жодних обставин.

Конституційні обов'язки громадян України

Обов'язками, які покладаються тільки на громадян України, відповідно до Конституції України, є такі.

Обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України (ст. 65 Конституції України). Цей обов'язок включає також обов'язок громадян відбувати військову службу відповідно до закону.

Більш детально зміст обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України і відбувати військову службу визначено у законах України «Про оборону», «Про загальний військовий обов'язок і

військову службу», «Про альтернативну (невійськову) службу» та деяких інших.

Зі ст. 35 Конституції України випливає, що від обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України ніхто не може бути увільнений або відмовитися і за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, його виконання може бути замінене альтернативною (невійськовою) службою. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», право на альтернативну службу мають громадяни України за додержання сукупності трьох умов: 1) належність до діючих згідно із законодавством релігійних організацій; 2) наявність релігійних переконань, яким суперечить виконання військового обов'язку; 3) віровчення зазначених релігійних організацій не допускає користування зброєю (Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р. № 2066).

КК України встановлює кримінальну відповідальність за ухилення від призову на строкову військову службу, ухилення від призову за мобілізацією, ухилення військовозобов'язаного від військового обліку і від навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів (статті 335-337), за дезертирство та інші види ухилення від військової служби у мирний та воєнний час (статті 407-409, 427-431), а також за державну зраду (ст. 111).

Крім того, КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за низку діянь, пов'язаних з ухиленням від виконання законодавства про загальний військовий обов'язок і військову службу (статті 210-211 -6).

Водночас, законами України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» і «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» передбачені конкретні категорії громадян України, які, за наявності певних підстав, звільняються від обов'язку відбувати строкову військову службу, проходити військові збори, бути мобілізованими в умовах воєнного чи надзвичайного стану тощо.

Обов'язок шанувати державні символи України (ст. 65 Конституції України) для громадян України є абсолютним.

Відповідно до ст. 20 Конституції України, державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Великий Державний Герб України встановлюється законом з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького; головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України). Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом.

Наруга над державними символами України Тягне кримінальну відповідальність на підставі ст. 338 КК України.

Обов'язок щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом (ст. 67 Конституції України).

Відповідно до Закону України «Про систему оподаткування», платники податків і зборів (обов'язкових платежів) зобов'язані, зокрема, подавати до державних податкових органів та інших державних органів відповідно до законів декларації та інші документи і відомості, пов'язані з обчисленням і сплатою податків і зборів (обов'язкових платежів). З метою здійснення контролю за виконанням цього обов'язку на підставі Закону України «Про Державний реєстр фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів» в Україні утворено відповідний реєстр.

Згідно із законодавством України, деякі категорії громадян України (наприклад, громадяни, які взагалі не мали протягом року інших доходів, крім отриманих за місцем постійної роботи, або в яких такі доходи були мізерними) звільняються від виконання цього обов'язку, але окремий дозвіл на це надається щорічно, а не раз і назавжди.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Конституційні обов'язки людини і громадянина – це закріплена Конституцією України і гарантована відповідним механізмом їх здійснення необхідність вчинення дій, покладена на людину чи громадянина України і безумовна для виконання ними.

Аналіз положень Конституції України дозволяє класифікувати обов'язки людини і громадянина України за різними критеріями. Так, відповідно до пункту 1 частини 1 ст. 92 Конституції України, за критерієм їх значущості можна виділити основні та інші обов'язки, за критерієм втілення їх у нормах Конституції України – конституційні та інші.

Серед конституційних обов'язків людини і громадянина, за критерієм суб'єкта, на якого вони покладаються, можна виділити такі три основні групи обов'язків:

1. обов'язки будь-якої людини, яка перебуває на території України;
2. обов'язки громадян України;
3. обов'язки іноземців та осіб без громадянства.

II. СПЕЦІАЛЬНІ ОBOB'ЯЗКИ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ УКРАЇНИ

Що стосується конституційних обов'язків іноземців та осіб без громадянства, то слід зазначити, що, відповідно до ст. 26 Конституції України, іноземці несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, але за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Це означає, що за Конституцією України на іноземців, з одного боку, можуть не покладатися певні обов'язки, які покладаються на громадян України, а з другого – можуть покладатися додаткові обов'язки.

Додатковими обов'язками іноземців та осіб без громадянства, які покладаються на них Законом України «Про правовий статус іноземців», є, зокрема, такі.

Обов'язок при здійсненні своїх прав і свобод не завдавати шкоди національним інтересам України.

При цьому під національними інтересами України слід передусім розуміти інтереси забезпечення її національної безпеки у політичній, економічній, соціальній, екологічній, науково-технічній, екологічній, інформаційній та війсьній сферах.

Обов'язок шанувати традиції та звичаї народу України.

Звичаї і традиції – це загальноприйнятий порядок, правила поведінки людей в громадських місцях чи в побуті, які успадковані від колишніх поколінь. Вони можуть стосуватися ідей, поглядів, уподобань, стилів, характеру дій, способу життя тощо та захищатися нормами права або нормами моралі чи релігійними нормами. Наприклад, нормами права і моралі захищається традиція народу України шанувати державні символи України, святкувати певні свята, звичай не допускати укладення шлюбу між особами, з яких хоча б одна перебуває вже в іншому шлюбі. Релігійними нормами захищаються такі звичаї і традиції, як сватання, весільні обряди, хрестини, колядування, щедрування тощо.

Зрозуміло, що йдеться лише про позитивні і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства, традиції та звичаї. Тому не можна вимагати від іноземців шанувати, наприклад, існуючу в окремих місцевостях традицію виготовляти надзвичайно міцний самогон і вживати його під час свят багатьма чарками і «до дна».

Крім перелічених, на окремі категорії іноземців законами України покладаються й інші обов'язки. Наприклад, відповідно до Закону України «Про біженців», іноземці та особи без громадянства, які подали заяви про надання їм статусу біженця, зобов'язані, зокрема, пройти медичний огляд на вимогу органів охорони здоров'я.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Що стосується конституційних обов'язків іноземців та осіб без громадянства, то слід зазначити, що, відповідно до ст. 26 Конституції України, іноземці несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, але за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Це означає, що за Конституцією України на іноземців, з одного боку, можуть не покладатися певні обов'язки, які покладаються на громадян України, а з другого – можуть покладатися додаткові обов'язки.

III. ГАРАНТІЇ ВИКОНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Гарантії виконання конституційних обов'язків людини і громадянина – це умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують виконання зазначених обов'язків.

Як і гарантії реалізації прав людини і громадянина, гарантії виконання ними своїх конституційних обов'язків можуть бути загальносоціальними (ідеологічні, політичні, економічні, соціальні, організаційні) та власне правовими, юридичними.

Реальність цих гарантій є взаємообумовленою: з розвитком економічних відносин і підвищенням життєвого рівня населення створюються більш сприятливі умови для виконання обов'язку сплачувати податки, економічна могутність держави стає приводом для пишання громадянами своєю Вітчизною і зростання патріотичних настроїв, а відсутність у суспільстві і державі серйозних соціально-економічних і політичних негараздів є умовою для більш серйозного ставлення кожної людини і громадянина до виконання інших своїх обов'язків перед суспільством, державою та іншими людьми.

Нехтування конституційними обов'язками не спричиняє позбавлення людини і громадянина конституційних прав і свобод, але зазвичай тягне за собою *юридичну відповідальність*.

Так, КК України і Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) прямо передбачають відповідальність, зокрема, за невиконання судових рішень, за різні види посягань на життя, здоров'я, свободу, фізичну, статеву і психологічну недоторканність інших людей, на їх честь, гідність і власність, за різні способи заподіяння шкоди природі, за знищення чи пошкодження об'єктів історичної і культурної спадщини, за ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів, а також від сплати аліментів на утримання дітей і непрацездатних батьків, за виконання злочинних розпоряджень чи наказів, за ухилення від військового обліку, військових зборів, призову на строкову

військову службу та призову за мобілізацією, а також за дезертирство та інші види ухилення від військової служби, за глум над державною символікою, за ухилення від обов'язку подавати декларації про майновий стан і доходи тощо.

Інше невиконання законів може створити підстави для притягнення особи до дисциплінарної, цивільно-правової, матеріальної або до іншої юридичної відповідальності.

Відповідно до ст. 23 Конституції України, кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Це положення означає не тільки те, що людина має певні обов'язки перед суспільством, а й те, що суб'єктивне ставлення до виконання нею таких обов'язків певним чином залежить і від ставлення суспільства до неї, від того, наскільки повно суспільство забезпечує вільний і всебічний розвиток її особистості. Якщо суспільство нездатне виконати свої обов'язки перед людиною, то і з боку людини допустиме певне нехтування своїми обов'язками.

Тому для того, щоб людина почувала себе в Україні вільною, у нашій країні не тільки мають належним чином забезпечуватися її права та свободи. Законодавством України має бути передбачений дієвий *механізм*, так би мовити *своєчасного нагадування* кожному про його обов'язки, головними елементами якого, щоправда, не повинні бути відповідальність та покарання (стягнення).

Людина є найвищою цінністю, і все в суспільстві повинно бути підпорядковане тому, щоби вона переважно дбала про благо, а не про обов'язки та про відповідальність, і мала можливість виконувати свої обов'язки без зайвих складнощів. Так, податкові органи, керуючись ст. 67 Конституції України, мають розробити зрозумілі і зручні для заповнення форми декларацій, у відповідні терміни направляти їх кожному з нагадуванням про строки і можливі способи повернення після заповнення, тримати відповідних консультантів, які б виконували свої обов'язки безкоштовно, тощо. Митні органи, відповідно, мають укласти угоди з транспортними організаціями щодо видачі пасажиром разом з проданими квитками на проїзд на закордонних лініях бланків митних

декларацій та нагадувань про те, які речі не можна перевозити через кордон, які можна, але в спеціальному порядку та в якому саме, тощо. Військові комісаріати мають вчасно, заздалегідь нагадувати громадянинові про запланований призов його на строкову службу або на учбові збори. Певні органи повинні нагадувати громадянам, які зобов'язані проходити обов'язкові медичні огляди, про місце і терміни їх проходження тощо.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Як і гарантії реалізації прав людини і громадянина, гарантії виконання ними своїх конституційних обов'язків можуть бути загальносоціальними (ідеологічні, політичні, економічні, соціальні, організаційні) та власне правовими, юридичними.

Реальність цих гарантій є взаємообумовленою: з розвитком економічних відносин і підвищенням життєвого рівня населення створюються більш сприятливі умови для виконання обов'язку сплачувати податки, економічна могутність держави стає приводом для пишання громадянами своєю Вітчизною і зростання патріотичних настроїв, а відсутність у суспільстві і державі серйозних соціально-економічних і політичних негараздів є умовою для більш серйозного ставлення кожної людини і громадянина до виконання інших своїх обов'язків перед суспільством, державою та іншими людьми.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Конституційні обов'язки людини і громадянина – це закріплена Конституцією України і гарантована відповідним механізмом їх здійснення необхідність вчинення дій, покладена на людину чи громадянина України і безумовна для виконання ними.

2. Аналіз положень Конституції України дозволяє класифікувати обов'язки людини і громадянина України за різними критеріями. Так, відповідно до пункту 1 частини 1 ст. 92 Конституції України, за критерієм їх значущості можна виділити основні та інші обов'язки, за критерієм втілення їх у нормах Конституції України – конституційні та інші.

3. Серед конституційних обов'язків людини і громадянина, за критерієм суб'єкта, на якого вони покладаються, можна виділити такі три основні групи обов'язків: обов'язки будь-якої людини, яка перебуває на території України; обов'язки громадян України; обов'язки іноземців та осіб без громадянства.

4. Що стосується конституційних обов'язків іноземців та осіб без громадянства, то слід зазначити, що, відповідно до ст. 26 Конституції України, іноземці несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, але за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Це означає, що за Конституцією України на іноземців, з одного боку, можуть не покладатися певні обов'язки, які покладаються на громадян України, а з другого – можуть покладатися додаткові обов'язки.

5. Як і гарантії реалізації прав людини і громадянина, гарантії виконання ними своїх конституційних обов'язків можуть бути загальносоціальними (ідеологічні, політичні, економічні, соціальні, організаційні) та власне правовими, юридичними.

6. Реальність цих гарантій є взаємообумовленою: з розвитком економічних відносин і підвищенням життєвого рівня населення створюються більш сприятливі умови для виконання обов'язку сплачувати податки, економічна могутність держави стає приводом для пишання громадянами своєю Вітчизною і

зростання патріотичних настроїв, а відсутність у суспільстві і державі серйозних соціально-економічних і політичних негараздів є умовою для більш серйозного ставлення кожної людини і громадянина до виконання інших своїх обов'язків перед суспільством, державою та іншими людьми.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції «КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ ТА ГАРАНТІЇ ЇХ ВИКОНАННЯ » розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до семінарських занять з теми № 7 рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

**ТЕМА № 8. СИСТЕМА ЮРИДИЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ ПРАВ І
СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
ПЛАН ЛЕКЦІЇ:**

1. Організація роботи Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: мета опосередкованого парламентського контролю, функції та конституційно-правові основи діяльності
2. Права, обов'язки та акти Уповноваженого ВРУ з прав людини
3. Органи і посадові особи, які забезпечують діяльність Уповноваженого ВРУ з прав людини. Умови оплати праці Уповноваженого ВРУ з прав людини, представників Уповноваженого та працівників його секретаріату

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович М. Конвенція про захист прав і свобод у судах європейських держав та перспективи її застосування в Україні // Право України. – 2000. – №8.
2. Баштанник В. Регламентация захисту прав людини у системі права ЄС: організаційно-правовий аспект // Право України. – 2006. – №9. – С. 56-60.
3. Бернхардт Р. Европейский Суд по правам человека в Страсбурге: новый этап, новые проблемы // Государство и право. – 1999. – №7.
4. Битяк Ю.П. Правові засади забезпечення прав людини і громадянина в сфері державної служби // Проблеми законності. – Харків, 1999. – Вип. 36.
5. Бородін І. Функціональні обов'язки прав прокуратури у сфері забезпечення прав людини і громадянина (загальний нагляд, представництво інтересів громадян) // Право України. – 2000. – № 7. – С. 46-48.
6. Вільдхабер Л. Місце Європейського Суду з прав людини у європейському конституційному контексті // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – №1. – С. 56-59.
7. Дмитриев Ю.А. Защита конституционных прав граждан в уголовной и конституционной юстиции // Государство и право. – 1999. – №6.
8. Захаров Є. Права людини в Україні і Загальна декларація. Точка зору // Права людини. – 1998. – №29.
9. Захист прав і свобод громадянина у Конституційному судочинстві // Юридичний вісник України. – 1999. – 29 липня – 4 серпня. – №30. – С. 1-2.
10. Калініченко О. Генеза системи конституційного контролю за реалізацією прав, свобод людини і громадянина // Право України. – 2003. – №5.
11. Климович О. Система національних засобів захисту прав людини: [У контексті положень Конвенції про захист прав і основних свобод людини] // Право України. – 2001. – №1.
12. Комарова В.В. Уполномоченный по правам человека в Российской

Федерации // Государство и право. – 1999. – № 9. – С. 21-31.

13. Кондратьев Ю.Я. Конституційні права і свободи людини і громадянина під захистом кримінального закону // Теорія та практика застосування чинного кримінального і кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах. – К., 2002. – С. 12-14.

14. Кулага Е. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – №12. – С. 92-96.

15. Кушніренко О., Барабаш Ю. Інститут євроомбудсмена: Питання теорії і позитивної практики // Право України. – 2001. – №6.

16. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини і громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – К., 2002.

17. Малинникова Л. Проблеми забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина в процесі здійснення державно-правової реформи в Україні // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – №6.

18. Марцеляк О. Омбудсман з прав дитини: проблеми формування і розвитку у світі і в Україні // Право України. – 2003. – № 10. – С. 44-48.

19. Мінченко М.М. Організаційно-правові механізми забезпечення конституційних прав і свобод громадян України // Проблеми законності. – Харків, 1998. – Вип. 34.

20. Негодченко А.В. Проблемы использования зарубежного опыта в деятельности органов внутренних дел Украины по защите прав и свобод человека // Проблемы развития образования, юридической науки и практики: Мат. науч.-прак. конференции, посвященной 45-летию Академии МВД Республики Беларусь (Минск, 24-25 марта 2003 г.). – Минск, 2003. – С. 39-46.

21. Орзих М. Судебная власть в механизме защиты прав человека: доктрина и практика // Юридический вестник. – 2001. – № 4. – С. 117-127.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Визначити та розкрити роль органів державної влади, їх посадових осіб, громадських об'єднань та міжнародних установ у механізмі забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні.

ВСТУП

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини на покійній основі здійснює опосередкований парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції. Він є аналогом інституту *омбудсмена*, що був вперше заснований у **1809 р. у Швеції** і нині існує більш як у ста зарубіжних державах. У державно-правовому значенні омбудсмен сприймається як гідна довіри незалежна особа, що уповноважена парламентом на охорону прав окремих громадян і опосередкований парламентський контроль у формі нагляду за всіма державними органами і посадами, але без права зміни прийнятих ними рішень. Слід підкреслити, що омбудсмен – це переважно політичний інститут, а не правоохоронний; його головне завдання полягає у тому, щоб захистити права і свободи людини тоді, коли інші державні органи виявляються неспроможними, оскільки причиною порушень є недосконалість самих законів.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ З ПРАВ ЛЮДИНИ: МЕТА ОПОСЕРЕДКОВАНОГО ПАРЛАМЕНТСЬКОГО КОНТРОЛЮ, ФУНКЦІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ

Метою опосередкованого парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;

2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами;

3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;

4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;

5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;

6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Основною функцією Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є **контрольно-наглядова**, яка конкретизується у таких напрямках діяльності:

— здійснення опосередкованого парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі;

— здійснення контролю за відповідністю Конституції України, законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина шляхом звернення до Конституційного Суду України з відповідними поданнями;

— перевірка стану додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність;

— направлення звернень громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах, за належністю в органи, до компетенції яких належить розгляд справи, та здійснення контролю за розглядом цих звернень;

— прийняття рішень про необхідність проведення перевірок діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності з правом вимагати від посадових і службових осіб цих органів сприяння, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків.

Крім того, Уповноважений виконує ряд інших функцій, зокрема **правоохоронну, нормотворчу, правозастосовчу, інформаційну** та ін.

Правовою основою діяльності Уповноваженого є:

— Закон України «**Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини**», від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР;

— Закон України «**Про державну службу**» від 17.11.2011 № 4050-VI;

— Постанова Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р. № 2064 «**Про умови оплати праці Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, представників Уповноваженого та працівників його секретаріату**»;

— Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 1999 р. № 2164

«Про забезпечення діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та його секретаріату».

Уповноважений призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Кандидатом на посаду Уповноваженого може бути лише громадянин України, який досяг на день обрання віку 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності і проживає протягом останніх п'яти років в Україні. Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку. Строк його повноважень – **п'ять років**, який починається з дня прийняття ним присяги на сесії Верховної Ради України.

Пропозиції щодо кандидатури на посаду Уповноваженого вносять Голова Верховної Ради України або не менше однієї чверті народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Відповідний парламентський комітет подає Верховній Раді України свої висновки щодо кожної кандидатури на посаду Уповноваженого, відповідності її вимогам та про відсутність причин, які б перешкоджали зайняттю нею цієї посади.

Висування кандидатури для призначення на посаду Уповноваженого здійснюється у 20-денний строк з наступного дня після закінчення строку, на який було призначено Уповноваженого, або припинення його повноважень чи звільнення; оголошення результатів голосування, якщо Уповноваженого не було призначено. Голосування проводиться під час пленарних засідань Верховної Ради України бюлетенями для таємного голосування, але не раніш як через десять днів і не пізніше ніж через двадцять днів після закінчення строку для висування кандидатів для участі у виборах.

Призначеним вважається той кандидат, за якого проголосувала більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, про що приймається постанова.

Якщо на посаду Уповноваженого було висунуто більше ніж два кандидати

і жодного з них не було призначено, Верховна Рада України проводить повторне голосування по двох кандидатах, які отримали найбільшу кількість голосів. У разі, якщо жоден з кандидатів на посаду Уповноваженого не набрав необхідної кількості голосів, знову проводиться висування кандидатур для призначення на посаду Уповноваженого.

Уповноважений не може мати представницького мандата, обіймати будь-які інші посади в органах державної влади, виконувати іншу оплачувану чи неоплачувану роботу в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднань громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, крім викладацької, наукової або іншої творчої діяльності. Він не може бути членом будь-якої політичної партії.

За наявності вказаних обставин, Уповноважений повинен їх усунути протягом десяти днів після його призначення. До усунення зазначених обставин він не може скласти присяги. Якщо ж зазначені обставини виникли під час діяльності Уповноваженого, вони повинні бути усунені протягом десяти днів з дня, коли про це стало відомо, а у разі неможливості усунути їх протягом десяти днів Уповноважений зобов'язаний зробити у зазначений строк заяву про відмову виконувати будь-які інші доручення чи повноваження, крім тих, що належать Уповноваженому. Якщо протягом зазначеного строку Уповноважений не виконає встановлених вимог, його повноваження припиняються і Верховна Рада України зобов'язана звільнити його з посади.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини на покійній основі здійснює опосередкований парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції. Він є аналогом інституту *омбудсмена*, що був вперше заснований у **1809 р. у Швеції** і нині існує більш як у ста зарубіжних державах. У державно-правовому значенні омбудсмен сприймається як гідна довіри незалежна особа, що уповноважена парламентом на охорону прав окремих громадян і опосередкований парламентський

контроль у формі нагляду за всіма державними органами і посадами, але без права зміни прийнятих ними рішень. Слід підкреслити, що омбудсмен – це переважно політичний інститут, а не правоохоронний; його головне завдання полягає у тому, щоб захистити права і свободи людини тоді, коли інші державні органи виявляються неспроможними, оскільки причиною порушень є недосконалість самих законів.

II. ПРАВА, ОБОВ'ЯЗКИ ТА АКТИ УПОВНОВАЖЕНОГО ВРУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Уповноважений має **право:**

1) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;

2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів;

3) звертатися до Конституційного Суду України з поданнями:
а) про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини громадянина;

б) про офіційне тлумачення Конституції України та законів України;

4) безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;

5) на ознайомлення з документами, у тому числі і секретними (таємними), та отримання їх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах;

б) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади,

органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;

7) запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі;

8) відвідувати у будь-який час місця тримання затриманих, по переднього ув'язнення, установи відбування засудженими покарань та установи примусового лікування і перевиховання, психіатричні лікарні, опитувати осіб, які там перебувають, та отримувати інформацію щодо умов їх тримання;

9) бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим;

10) звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом;

11) направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;

12) перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Актами реагування Уповноваженого щодо порушень положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України щодо прав і свобод людини і громадянина є конституційне подання Уповноваженого

та подання до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб.

Конституційне подання Уповноваженого – акт реагування до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) закону України чи іншого правового акта Верховної Ради України, акта Президента України та Кабінету Міністрів України, правового акта Автономної Республіки Крим; офіційного тлумачення Конституції України та законів України.

Подання Уповноваженого – акт, який вноситься Уповноваженим до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовим і службовим особам для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина.

Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує:

- 1) за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників;
- 2) за зверненнями народних депутатів України;
- 3) за власною ініціативою.

Уповноважений приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах, відповідно до Закону України «Про звернення громадян». Звернення подаються Уповноваженому в письмовій формі протягом року після виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина. За наявності виняткових обставин цей строк може бути подовжений Уповноваженим, але не більше ніж до двох років.

При розгляді звернення Уповноважений:

- 1) відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини

і громадянина;

2) роз'яснює заходи, що їх має вжити особа, яка подала звернення Уповноваженому;

3) направляє звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення;

4) відмовляє в розгляді звернення.

Уповноважений не розглядає тих звернень, які розглядаються судами, зупиняє вже розпочатий розгляд, якщо заінтересована особа подала позов, заяву або скаргу до суду. Повідомлення про прийняття звернення до розгляду або відмову в прийнятті звернення до розгляду надсилається в письмовій формі особі, яка його подала.

Протягом першого кварталу кожного року Уповноважений представляє Верховній Раді України щорічну доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та їх посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. У разі необхідності Уповноважений може представити Верховній Раді України спеціальну доповідь (доповіді) з окремих питань додержання в Україні прав і свобод людини і громадянина. За щорічною та спеціальною (спеціальними) доповідями Уповноваженого Верховна Рада України приймає постанову.

Діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відмінняє їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод. У науковій літературі зазначається, що Уповноважений, не маючи владних повноважень змінити або скасувати прийняті рішення, завдяки таким характеристикам, як відкритість, доступність, об'єктивність і неупередженість щодо «позивача і відповідача», неформальність

використовуваних методів діяльності є досить авторитетним і результативним засобом забезпечення прав і свобод людини і громадянина – реальним і діючим.

Уповноважений має печатку із зображенням малого Державного Герба України та своїм найменуванням; його місцезнаходженням є місто Київ.

Повноваження Уповноваженого припиняються у разі:

- 1) відмови його від подальшого виконання обов'язків шляхом подання заяви про складення своїх повноважень;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо нього;
- 3) набрання законної сили рішенням суду про визнання особи, яка обіймає посаду Уповноваженого, безвісно відсутньою або про оголошення її померлою;
- 4) складення присяги новообраним Уповноваженим;
- 5) смерті особи, яка обіймає посаду Уповноваженого.

Верховна Рада України приймає рішення про звільнення з посади Уповноваженого до закінчення строку, на який його було обрано, у разі:

- 1) порушення присяги;
- 2) порушення вимог щодо несумісності діяльності;
- 3) припинення громадянства України;
- 4) неспроможності протягом більше чотирьох місяців поспіль виконувати обов'язки через незадовільний стан здоров'я чи втрату працездатності.

Висновок щодо наявності підстави для звільнення з посади Уповноваженого повинна дати тимчасова спеціальна комісія Верховної ради України.

Верховна Рада України за наявності зазначених підстав розглядає питання і приймає відповідну постанову про звільнення з посади Уповноваженого за поданням Голови Верховної Ради України або не менш як однієї чверті народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Уповноважений вважається звільненим з посади, якщо за це проголосувала більшість народних депутатів України від конституційного

складу Верховної Ради України. Припинення повноважень та звільнення з посади Уповноваженого оформляються відповідною постановою Верховної Ради України.

Повноваження Уповноваженого не можуть бути припинені чи обмежені у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України або її розпуску (саморозпуску), введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, Уповноважений має **право:** невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами; бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів; звертатися до Конституційного Суду України з поданнями: а) про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини громадянина; про офіційне тлумачення Конституції України та законів України та ін..

ІІІ. ОРГАНИ І ПОСАДОВІ ОСОБИ, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ДІЯЛЬНІСТЬ УПОВНОВАЖЕНОГО ВРУ З ПРАВ ЛЮДИНИ. УМОВИ ОПЛАТИ ПРАЦІ УПОВНОВАЖЕНОГО ВРУ З ПРАВ ЛЮДИНИ, ПРЕДСТАВНИКІВ УПОВНОВАЖЕНОГО ТА ПРАЦІВНИКІВ ЙОГО СЕКРЕТАРІАТУ

Органи і посадові особи, які забезпечують діяльність Уповноваженого:

1. Представники Уповноваженого, яких він призначає у межах виділених коштів, затверджених Верховною Радою України. Організація діяльності та межі повноважень представників Уповноваженого регулюються Положенням про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, яке затверджується Уповноваженим.

2. Секретаріат Уповноваженого, який є юридичною особою, має свій рахунок у банку та печатку встановленого зразка. Структура секретаріату, розподіл обов'язків та інші питання щодо організації його роботи регулюються Положенням про секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. На працівників секретаріату поширюється дія Закону України «Про державну службу». Положення та кошторис секретаріату затверджуються Уповноваженим у межах кошторису витрат, пов'язаних з діяльністю Уповноваженого. Призначення на посаду та звільнення працівників секретаріату здійснюються Уповноваженим.

На сьогодні в секретаріаті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини працює **25 осіб**, хоча повинно бути втричі більше.

Структура секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини:

- Керівник секретаріату;
- Заступник Керівника секретаріату;
- Перший помічник Уповноваженого;
- Консультативна рада, яка створюється при Уповноваженому з

метою надання консультаційної підтримки, проведення наукових досліджень, а також вивчення пропозицій щодо поліпшення стану захисту прав і свобод людини і громадянина (яка може діяти і на громадських засадах) із осіб, що мають досвід роботи в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;

- Секретар консультативної ради;
- департаменти та їх керівники;
- управління, відділи та їх керівники;
- інші працівники секретаріату.

Фінансування діяльності Уповноваженого здійснюється за рахунок Державного бюджету України та щорічно передбачається в ньому окремим рядком, для чого Уповноважений розробляє, подає на затвердження Верховної Ради України та виконує кошторис своїх витрат. Фінансова звітність подається Уповноваженим у порядку, встановленому законодавством України.

Міністерство економіки та Міністерство фінансів під час підготовки актів Кабінету Міністрів України про розподіл асигнувань, передбачених у державному бюджеті на капітальні вкладення, повинні враховувати за поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини необхідні асигнування на створення матеріально-технічної бази, необхідної для діяльності Уповноваженого, та будівництво житла. Законодавче закріплюється обов'язок Верховної Ради України і відповідних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування створювати необхідні умови для діяльності Уповноваженого, його секретаріату та представників.

Постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р-№ 2064 **«Про умови оплати праці Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, представників Уповноваженого та працівників його секретаріату»** були встановлені посадові оклади Уповноваженому, його представникам і керівним працівникам секретаріату, а також було визначено, що посадові оклади інших працівників, спеціалістів та службовців

секретаріату Уповноваженого встановлюються на рівні посадових окладів відповідних працівників апарату Уряду України.

За особливий характер роботи та інтенсивність праці Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини передбачається виплата надбавки в розмірі 100 % посадового окладу з урахуванням доплати за ранг та вислугу років. Вказана постанова надає право Уповноваженому встановлювати надбавку за особливий характер роботи та інтенсивність праці представнику Уповноваженого в розмірі до 90 % посадового окладу з урахуванням доплати за ранг, керівним працівникам і спеціалістам секретаріату в розмірі до 80 % посадового окладу з урахуванням доплати за ранг. Передбачаються також доплати Уповноваженому, його представникам, керівним працівникам і спеціалістам його секретаріату, які мають звання «Заслужений юрист України».

З метою забезпечення діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, реалізації матеріальних та інших гарантій Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову від 29 листопада 1999 р. № 2164 «Про забезпечення діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та його секретаріату», згідно з якою було встановлено, що за умовами матеріально-побутового, медичного, санаторно-курортного та транспортного обслуговування, а також забезпечення засобами зв'язку Уповноважений Верховної Ради України з прав людини прирівнюється до Голови Конституційного Суду України, а представники Уповноваженого, керівник секретаріату – до членів Кабінету Міністрів України, заступник керівника секретаріату – до заступника Міністра Кабінету Міністрів України, секретар консультативної ради, перший помічник Уповноваженого, керівники департаментів – до керівників структурних підрозділів Секретаріату Кабінету Міністрів України, інші працівники секретаріату – до відповідних категорій працівників Секретаріату Кабінету Міністрів України.

Втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми

власності та їх посадових і службових осіб у діяльність Уповноваженого забороняється. Уповноважений не зобов'язаний давати пояснення по суті справ, які закінчені або перебувають у його провадженні.

Уповноважений користується правом недоторканності на весь час своїх повноважень. Він не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Кримінальну справу проти Уповноваженого може бути порушено лише Генеральним прокурором України. За порушення законодавства щодо гарантій діяльності Уповноваженого, його представників та працівників секретаріату винні особи притягаються до відповідальності згідно з чинним законодавством.

Життя та здоров'я Уповноваженого і його представників, які працюють на постійній основі, підлягають обов'язковому державному страхуванню на випадок смерті, травми, каліцтва або захворювання, одержаних під час виконання ними службових обов'язків. Порядок та умови страхування встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Після спливання терміну діяльності Уповноваженого йому надається робота (посада), на якій він працював до призначення і яка зберігається за ним на час виконання обов'язків Уповноваженого, а в разі неможливості надання цієї роботи (посади) – інша рівноцінна робота (посада) на тому ж або, за його згодою, іншому підприємстві, в установі, організації.

На думку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачової, чинне конституційне законодавство України передбачає створення в Україні *сильної моделі омбудсмена*, яка характеризується такими **особливостями**:

—високим конституційним статусом Уповноваженого з прав людини, який закріплено у статтях 55, 85, 101 Конституції України;

—широкою юрисдикцією Уповноваженого, яка поширюється як на

органи державної влади, включаючи суди, так і на органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб;

—запровадженням єдиної моделі омбудсмена на національному рівні;

—незалежністю Уповноваженого від будь-якого органу державної влади або місцевого самоврядування;

—значними повноваженнями щодо проведення проваджень та перевірок, у тому числі з власної ініціативи для виявлення випадків порушень прав людини та здійснення постійного моніторингу за станом дотримання прав і свобод людини;

—правом ініціювати обов'язкові для розгляду подання з викладенням рекомендацій щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини органами державної влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності, їх посадовими і службовими особами;

—можливістю безпосереднього звернення до Уповноваженого широких верств населення;

—гнучкістю та не формальністю процедури, свободою дій щодо відкриття провадження у тій чи іншій справі та ін.

Однак, як свідчить політико-правова практика, інститут омбудсмена (уповноваженого з прав людини) може ефективно існувати лише у країнах з усталеними конституційними традиціями і високою правовою культурою населення. Тому в Україні даний інститут поки що малоефективний, хоча певні здобутки вже є. Зокрема, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини ініціював процес опублікування в українських офіційних джерелах Європейської Конвенції захисту прав і основних свобод з відповідними протоколами, а нині активно займається вирішенням проблеми торгівлі українськими дітьми та жінками, захищає права українських морських екіпажів, арештованих у закордонних портах та ін.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Органи і посадові особи, які забезпечують діяльність Уповноваженого:

Представники Уповноваженого, яких він призначає у межах виділених коштів, затверджених Верховною Радою України. Організація діяльності та межі повноважень представників Уповноваженого регулюються Положенням про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, яке затверджується Уповноваженим. Секретаріат Уповноваженого, який є юридичною особою, має свій рахунок у банку та печатку встановленого зразка. Структура секретаріату, розподіл обов'язків та інші питання щодо організації його роботи регулюються Положенням про секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. На працівників секретаріату поширюється дія Закону України «Про державну службу». Положення та кошторис секретаріату затверджуються Уповноваженим у межах кошторису витрат, пов'язаних з діяльністю Уповноваженого. Призначення на посаду та звільнення працівників секретаріату здійснюються Уповноваженим.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини на покійній основі здійснює опосередкований парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції. Він є аналогом інституту *омбудсмена*, що був вперше заснований у 1809 р. у Швеції і нині існує більш як у ста зарубіжних державах. У державно-правовому значенні омбудсмен сприймається як гідна довіри незалежна особа, що уповноважена парламентом на охорону прав окремих громадян і опосередкований парламентський контроль у формі нагляду за всіма державними органами і посадами, але без права зміни прийнятих ними рішень. Слід підкреслити, що омбудсмен – це переважно політичний інститут, а не правоохоронний; його головне завдання полягає у тому, щоб захистити права і свободи людини тоді, коли інші державні органи виявляються неспроможними, оскільки причиною порушень є недосконалість самих законів.

2. Уповноважений має **право:** невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами; бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів; звертатися до Конституційного Суду України з поданнями: а) про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод

людини громадянина; про офіційне тлумачення Конституції України та законів України та ін..

3. Органи і посадові особи, які забезпечують діяльність Уповноваженого: *Представники Уповноваженого*, яких він призначає у межах виділених коштів, затверджених Верховною Радою України. Організація діяльності та межі повноважень представників Уповноваженого регулюються Положенням про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, яке затверджується Уповноваженим. *Секретаріат Уповноваженого*, який є юридичною особою, має свій рахунок у банку та печатку встановленого зразка. Структура секретаріату, розподіл обов'язків та інші питання щодо організації його роботи регулюються Положенням про секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. На працівників секретаріату поширюється дія Закону України «Про державну службу». Положення та кошторис секретаріату затверджуються Уповноваженим у межах кошторису витрат, пов'язаних з діяльністю Уповноваженого. Призначення на посаду та звільнення працівників секретаріату здійснюються Уповноваженим.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

В ході лекції «ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА СИСТЕМА ЮРИДИЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ЇХ ЗАХИСТУ» розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу.

Саме тому при підготовці до семінарських занять з теми № 8 рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми лекції пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел російських авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.